

Горбатюк Микола

**ЛИСТИ АНДРІЯ НІКОВСЬКОГО ДО СИМОНА ПЕТЛЮРИ
(1920–1921 рр.)**

У публікації вперше подано частину листів міністра закордонних справ Української Народної Республіки Андрія Ніковського голові Директорії Симону Петлюрі, які є важливим джерелом для вивчення міжнародної політики УНР та діяльності українського зовнішньополітичного відомства у другій половині 1920–1921 рр.

Ключові слова: Андрій Ніковський, Симон Петлюра, листування, зовнішньополітична діяльність УНР.

В публикации впервые представлена часть писем министра иностранных дел Украинской Народной Республики Андрея Никовского председателю Директории Симону Петлюре, являющихся важным источником для исследования международной политики УНР и деятельности украинского внешнеполитического ведомства во второй половине 1920–1921 гг.

Ключевые слова: Андрей Никовский, Симон Петлюра, переписка, внешнеполитическая деятельность УНР.

In the article for the first time correspondence of the Minister of Foreign Affairs Ukrainian People Republic Andrij Nikovs'kyi and head of Dyrectoria Symon Petlyura is viewed, which is a considerable source in studies of Ukrainian People Republic international politics and activity of Ukrainian foreign politics department in the second half of 1920–1921.

Key words: Andrij Nikovs'kyi, Symon Petlyura, correspondence, foreign politics of Ukrainian People Republic.

Епістолярна спадщина є яскравим виявом суб'єктивного сприйняття дійсності, яка не тільки відображає індивідуально-психологічні особливості автора листів і демонструє його особисте ставлення до тих чи інших ідей, концепцій, подій і людей, а й відтворює певним чином конкретне історичне середовище в усій його повноті. Особливе місце в дослідженнях епістолярію завжди посідало офіційне і приватне листування провідних державних діячів. Останнім часом спостерігаємо підвищений інтерес істориків до листування учасників українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. – М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського, Є. Чикаленка та ін. Значна частина опублікованого епістолярію припадає на листування С. Петлюри. І якщо раніше історики переважно приділяли увагу листам самого С. Петлюри, то тепер посилюється інтерес до листів, адресованих голові Директорії іншими історичними постатями.

Одним із кореспондентів С. Петлюри був Андрій Васильович Ніковський (1885–1942) – відомий український громадсько-політичний діяч, мово- і літературознавець, міністр закордонних справ УНР у травні 1920 – січні 1922 рр. Його епістолярна спадщина є значною, більшість її зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки Ук-

© Горбатюк Микола, 2010

раїни ім. В. Вернадського (переважно листи приватного характеру) та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (переважно ділове листування). Незважаючи на наявні два десятки праць¹ і три дисертаційні дослідження², присвячені різним аспектам життя і діяльності А. Ніковського, у його біографії все ж є чимало білих плям. Одним із аспектів, що потребує подальшого детального дослідження – діяльність А. Ніковського на посаді міністра закордонних справ УНР. Пролити світло на це питання можуть його листи С. Петлюрі.

Ці дві непересічні історичні постаті вперше зустрілися у Москві восени 1914 р., коли А. Ніковський у складі делегації київського осередку Товариства українських поступовців, до якої також входили М. Василенко і В. Науменко, прибув туди для обговорення з місцевими політиками ліберального спрямування питання щодо становища на окупованій російськими військами території Галичини³. С. Петлюра тоді був редактором журналу «Ураинская жизнь», який видавався у Москві, й очолював один із радикальних гуртків ТУП. Цій зустрічі передувало регулярне листування А. Ніковського з С. Петлюрою як співробітника згаданого вище журналу в 1911–1912 рр. Утім, наразі невідомо про що листувалися ці діячі і які теми обговорювали під час зустрічі в Москві 1914 р. Після вбивства С. Петлюри у 1926 р. в Парижі більшовицьким агентом А. Ніковський мав намір написати спогади про нього, до яких планував включити і свої згадки про їхню першу зустріч та про листування 1911–1912 рр., але, на жаль, ці плани йому реалізувати не вдалося⁴.

У роки Першої світової війни і А. Ніковський, і С. Петлюра працювали у споріднених загальноросійських неурядових добровільних організаціях, покликаних сприяти організації тилу російської армії та допомагати хворим і пораненим солдатам. А. Ніковський перебував на службі у Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст (КПЗФ ВСМ), де обіймав посаду уповноваженого по відділу постачання, складів і військових магазинів та деякий час виконував обов'язки особоуповноваженого КПЗФ ВСМ. С. Петлюра тоді ж працював уповноваженим Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам на Західному фронті і очолював Українську фронтову раду. Однак, як свідчать документи, у той час вони не бачились і не листувались.

Після початку Лютневої революції 1917 р. і березневих подій у Києві, обидва політичні діячі включилися у розбудову української держави – були членами Центральної Ради (А. Ніковський також членом Малої Ради), брали участь у формуванні органів автономної влади, а згодом незалежної української держави. І А. Ніковський, і С. Петлюра обіймали провідні пости у впливових українських політичних партіях того часу: перший був заступником голови Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), другий – одним із лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії.

У червні 1917 р. після створення Генерального Секретаріату С. Петлюра став першим генеральним секретарем військових справ. Наприкінці

того ж року через незгоду з політикою В. Винниченка і недооцінки лідерами Центральної Ради ролі збройних сил, С. Петлюра залишив цю посаду і виїхав на Лівобережжя, де сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, що відіграв вирішальну роль у придушенні більшовицького повстання в Києві в середині січня 1918 р.

Незважаючи на спільність позиції А. Ніковського і С. Петлюри стосовно бачення майбутнього України – обоє прагнули надання Україні автономії у складі перебудованої на демократичних засадах Росії та створення оптимальних умов для розвитку української нації – вже у 1917 р. між ними виникли деякі розбіжності у поглядах на шляхи досягнення поставлених цілей. А. Ніковський, дотримуючись позиції Української партії соціалістів-федералістів, часто критикував С. Петлюру на сторінках друкованого органу УПСФ газети «Нова рада» за «військове авантюрицтво» та висміював його військові походи на Лівобережжя⁵. «До 20-го року я з ним (Петлюрою), – писав А. Ніковський у своїх «зізнаннях» під час допитів у ГПУ наприкінці 1929 р., – у революційних подіях зустрічався тільки один раз, коли він в кінці 1917 р. звернувся до мене, як уповноваженого Союзу Городів (Всеросійського союзу міст – М. Г.), просячи допомоги санітарною обслугою його загону, з яким він урочисто вирушав на Полтавщину для боротьби з більшовизмом. Вирахувавши по числу возів і кип'ятильників, що він прохав, чисельність його загону, у яких дві сотні душ, я, сміючись, завжди оповідав про 146 славних вояків-петлюрівців, що пішли в похід ні по що і вернулися ні з чим»⁶. Таке, необ'єктивне ставлення А. Ніковського до С. Петлюри, вклад якого у справу створення української армії є беззаперечним, можна пояснити його близькою співпрацею в той час з М. Грушевським та В. Винниченком, яким С. Петлюра вже з кінця 1917 р. не імponував своєю самостійністю і недостатньою «революційністю».

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. і А. Ніковський, і С. Петлюра перебували в опозиції до нової влади. Призначені гетьманом керівники нового уряду – М. Устимович, М. Василенко та Ф. Лизогуб – для того, щоб надати більшій легітимності цій владі, намагалися залучити представників партії соціалістів-федералістів до участі у діяльності Ради міністрів Української Держави. А. Ніковському запропонували портфель міністра праці, але він відмовився від цієї пропозиції і відстоював позицію недопущення членів партії в уряд УД. У цей час він зосередився на редагуванні газети «Нова рада» і творенні та розбудові Українського національного союзу – нової політичної структури, що об'єднала різні політичні сили демократичного спрямування на ґрунті спільної боротьби проти гетьманату П. Скоропадського. Тоді ж С. Петлюра очолював Київське губернське земство та Всеукраїнський союз земств, активно виступав проти відродження великої земельної власності, за що був заарештований і в липні–листопаді 1918 р. відбував тюремне ув'язнення.

Отже, обидва політичні діячі перебували в опозиції до уряду гетьмана П. Скоропадського. Проте вже у цей час намітилися відмінності у їхніх поглядах на шляхи розбудови України. З огляду на характер діяльності

А. Ніковського можна стверджувати, що він прагнув мирного розв'язання протистояння між гетьманом і його прихильниками та політичними силами соціалістичного і ліберального спрямування шляхом включення представників різних політичних сил у склад уряду УД і розбудови України як буржуазно-демократичної держави. Про це свідчить його діяльність як голови Українського національного союзу та участь у переговорах із гетьманськими колами з приводу залучення до уряду УД представників ліберальних політичних сил. С. Петлюра ж прагнув повалення гетьманату і переходу державної влади в руки політичних сил соціалістичного спрямування, а також, усвідомлюючи невідворотність військової боротьби із більшовиками, першочерговим завданням вважав створення власної боєздатної армії.

А. Ніковський не підтримав антигетьманське повстання і створення Директорії УНР. Він, а також есефі С. Єфремов і А. Саліковський та есдек В. Садовський, як згадував В. Винниченко, вважали підготовку повстання «небезпечною авантюрою, яка безумовно не вдасться й яка принесе надзвичайну шкоду всій українській справі»⁷. Зовсім іншу позицію відстоював С. Петлюра. 11 листопада 1918 р. його було звільнено з в'язниці під дане ним слово не виступати проти гетьмана, а вже 13 листопада він виїхав у Білу Церкву для організації антигетьманського повстання. 14 листопада на вимогу Січових Стрільців його включено у склад Директорії як головнокомандувача революційних військ.

Після приходу до влади Директорії А. Ніковський перебував у лояльній опозиції до влади. Він, як і значна частина проводу УПСФ, наполягав на скликанні тимчасового передпарламенту, оскільки обраний Директорією курс на організацію влади через Трудовий Конгрес вважав помилковим⁸, виступав проти соціалістичних «напівбільшовицьких» експериментів і обстоював буржуазно-демократичний шлях розвитку України. Така позиція йшла врозріз із позицією лідерів Директорії, особливо В. Винниченка, а тому участь А. Ніковського у роботі державних органів влади була неможливою. У той час він зосередився на журналістиці, намагаючись впливати на напрям державного курсу шляхом критики дій влади на шпальтах редакційної ним газети «Нова рада».

Зауважимо також, що після відступу військ Директорії і захоплення Києва Червоною армією А. Ніковський залишився в українській столиці, але був змушений відійти від політичної діяльності. Упродовж 1919 р., побоюючись переслідувань більшовиків, він жив у Києві нелегально за підробленим паспортом⁹. Тоді А. Ніковський був членом Організаційного комітету і Ревізійної комісії Українського Червоного Хреста, редактором часописів «Нова громада» і «Кооперативна зоря», співпрацював із видавництвом «Друкар», був директором першого в Україні кінематографічного підприємства «Українфільм»¹⁰.

У той же час С. Петлюра поринув у вир політичної і військової боротьби. 10 лютого 1919 р. під тиском Антанти він фактично одноосібно очолив Директорію УНР. Упродовж 1919 р. під його керівництвом Армія УНР вела боротьбу проти військ Польщі, більшовиків та білогвардійців.

Новий етап у взаєминах між українськими державними діячами розпочався після підписання у квітні 1920 р. Варшавського договору між УНР і Польщею, в результаті якого об'єднана польсько-українська армія виступила проти більшовиків і почала поступово витіснити їх із території України.

Невдовзі після укладення вказаного договору українські громадсько-політичні діячі (А. Ніковський, В. Прокопович, О. Саліковський, В. Садовський та Л. Чикаленко), що залишалися в Києві у період більшовицької окупації, організували Громадський комітет, який мав стати вищим органом влади в Києві та на визволених від більшовиків територіях¹¹. Тоді ж значно зросла політична і державницька активність А. Ніковського. Він включився у роботу по формуванню нових місцевих органів влади, а у травні 1920 р. був членом колегії при губернському комісарі Київщини¹². 14 травня А. Ніковський у складі делегації від Громадського комітету вирушив у Вінницю, де відбулася його зустріч із С. Петлюрою. 19 травня 1920 р. вони повернулися у Київ, де в результаті домовленості з Громадським комітетом 26 травня 1920 р. постав новий уряд УНР, до якого А. Ніковський увійшов як міністр закордонних справ¹³.

Посаду голови зовнішньополітичного відомства УНР А. Ніковський займав до 22 січня 1922 р. Тоді він мав значний вплив на формування української зовнішньої політики, сприяв налагодженню дипломатичних відносин із країнами Європи, організовував роботу МЗС УНР. Водночас брав активну участь у роботі Ради народних міністрів УНР і Ради Республіки та створенні Українського центрального комітету, який мав відстоювати права українських емігрантів у Польщі. Після демісії А. Ніковський деякий час продовжував жити у Тарнові. У квітні 1922 р. у Варшаві відбулася його остання зустріч з С. Петлюрою, під час якої голова Директорії запропонував йому очолити дипломатичну місію УНР у Румунії. Втім, цю пропозицію А. Ніковський відхилив, мотивуючи свою відмову бажанням остаточно відійти від політики¹⁴. З жовтня 1922 р. до жовтня 1924 р. він мешкав у Берліні, де працював у видавництві Якова Оренштайна «Українська накладня»¹⁵, а у листопаді 1924 р. при допомозі С. Єфремова повернувся в Україну для роботи в Комісії словника живої української мови Всеукраїнської академії наук.

Загибель С. Петлюри справила надзвичайно сильне враження на А. Ніковського, оскільки він, навіть через три з половиною роки після цієї події, даючи свідчення по справі СВУ, писав: «Смерть Петлюри в кінці травня 1926 року тяжко мене приголомшила найбільше як факт особистого значіння – мій конфлікт з ним і, як мені тепер здавалося, зухвала порада вмерти, щоб урятувати свою репутацію, набували тепер протиречистого характеру, а власне, що я здобув собі спокійний притулок на Україні, здавши УНР'івські позиції, а він, може й без глибокої впевненості, все ж таки ніс до кінця раз піднятий прапор; він працював для обов'язку, а я, не маючи воли робити що хочу, не знайшовши для себе твердого ґрунту для праці, роблю маленьку обчиркжену роботу за-для шматка хліба»¹⁶.

У листах до С. Петлюри А. Ніковський торкався низки важливих питань:

По-перше, він інформував С. Петлюру про діяльність МЗС та іноземних представництв УНР. Зокрема, у його листах йшлося про: участь представників УНР у конференції прибалтійських держав у Булдурі у серпні-вересні 1920 р.; реакцію МЗС УНР на укладення перемир'я між Радянською Росією й Польщею у жовтні 1920 р.; налагодження відносин із генералом П. Врангелем; ставлення до Кубанської Республіки та налагодження співпраці з нею; заходи, спрямовані на поширення впливу УНР на Зелений Клин, територію Далекого Сходу, заселену переважно українцями; підготовку до друку «Синьо-жовтої книги уряду УНР»; вимогу офіційних представників Радянської Росії вислати з території Польщі членів уряду УНР; фінансову діяльність посла УНР у Швейцарії М. Василька тощо.

По-друге, у листах обговорювалися важливі питання державного життя УНР. Так, йшлося про: створення нового уряду УНР у березні 1921 р.; переговори з польським урядом у квітні-липні 1921 р. щодо надання уряду УНР матеріальної допомоги; про повернення урядові УНР грошових коштів із депозитних рахунків Української Держави, розміщених у банках Німеччини, Австрії та Угорщини; можливість об'єднання Армії УНР та військових з'єднань Б. Савінкова тощо.

По-третє, в листах А. Ніковський висловлювався про необхідність реформування системи органів державної влади УНР. Зокрема він пропонував: зменшити вплив військових (генералів Армії УНР) на прийняття рішень Радою народних міністрів УНР та фінансування армії, перенаправивши вивільненні кошти на фінансування цивільних організацій; усунути від влади низку громадсько-політичних діячів, які виявилися нездатними до управління державою у складних умовах військового часу або були причетними до корупційних діянь.

По-четверте, А. Ніковський висвітлював життя української еміграції в Європі. Зокрема, він інформував С. Петлюру про: процес створення Українського центрального комітету у Польщі; поступовий розклад української еміграції та поширення неправдивих чуток про бездіяльність А. Ніковського як міністра закордонних справ УНР та про зловживання С. Петлюри владою; переговори члена Директорії А. Макаренка, які велися без відома С. Петлюри, з міністром закордонних справ Німеччини В. Сімонсом про видачу коштів із депозитних рахунків Рейхсбанку; критику діяльності уряду УНР тижневиком «Воля України» (Відень) і її редактором В. Піснячевським; ставлення російської еміграції до відновлення незалежної української держави та ін.

По-п'яте, А. Ніковський в епістолярії обговорював із головним отаманом кадрові питання – про можливі зміни у складі закордонних дипломатичних представництв УНР. Інколи в листах подавалася характеристика особистих і професійних якостей співробітників МЗС та дипломатичних представництв УНР, інших громадсько-політичних діячів, з якими контактував їхній автор.

По-шосте, у листах значну увагу приділено підготовці і проведенню Другого зимового походу – зокрема йшлося про: переговори з представником Українського вільного козацтва І. Полтавцем щодо участі цієї організації у поході; інформування іноземних держав про хід боротьби з більшовиками та становище в Україні після його поразки та ін.

По-сьоме, у них розглядалися питання участі УНР у міжнародному житті – можливість перегляду Варшавського договору 1920 р. із залученням до участі у ньому Румунії; створення при підтримці країн Антанти Чорноморського союзу; залучення України до участі у Малій Антанті тощо.

Листи, що публікуємо нижче, зберігаються у двох фондах ЦДАВО України – ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР. 1918–1921 рр.) та ф. 3696 (Міністерство закордонних справ УНР. 1918–1924 рр.).

Усі 12 листів написано від руки; серед них – 8 оригіналів і 4 копії. Слід зазначити, що у листах-копіях спостерігаємо більшу кількість орфографічних і пунктуаційних помилок та описок, які, очевидно, було допущено при переписуванні з оригіналу.

Тексти листів публікуємо без скорочень, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови автора. Археографічне опрацювання текстів документів проведено відповідно до загальноприйнятих правил:

- авторські скорочення, власноручні підписи, пропущені слова, прийменники чи сполучники, відновлені упорядником, взято у квадратні дужки;
- без застережень виправлено явні помилки і описки та вилучено повтори;
- відсутні знаки пунктуації проставлено таким чином, що вони не спотворюють зміст листів;
- апострофи і пропущені букви проставлено відповідно до норм сучасного правопису;
- курсивом подано власноручні підписи автора листів та службових осіб, які робили надписи на листах;
- збережено авторські підкреслення.

Місце і час написання листів визначено за їхнім змістом і авторським датуванням. Незалежно від наявності у листі авторської дати, вказівку упорядника на час і місце написання листа подано над авторським текстом праворуч. Дата та/або місце написання листа, якщо їх встановлено за змістом, зазначено у квадратних дужках.

Листи подано у хронологічній послідовності. Публікація супроводжується коментарями, у яких подано пояснення термінів, слів іншомовного походження, історичних подій, а також здійснено ідентифікацію персоналій та географічних назв, про які йдеться у листах.

¹ Горбатюк М. Діяльність А. Ніковського на посаді міністра закордонних справ УНР в контексті українсько-польських відносин (травень 1920 – січень 1922 рр.) // Вісн. Київ. нац. лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип. 13 / гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К. : Видавн. центр КНЛУ, 2007. – С. 131–

160; *Горбатюк М.* Діяльність А. Ніковського як журналіста, редактора, видавця // Журналістика: наук. зб. / за ред. Н. М. Сидоренко. – К. : Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, 2007. – С. 128–136; *Горбатюк М. А.* Ніковський як співробітник і редактор газети «Рада» // Історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 44–57; *Дунай П.* Андрій Ніковський у контексті доби : проблема митця й епохи : (до 120 річчя від дня народження) // Визвольний шлях. – К., 2005. – Кн. 9–10 (верес.–жовт.). – С. 122–139; *Дунай П.* Андрій Ніковський : долаючи межі часу : монографія. – К. : Твім Інтер, 2009. – 240 с.; *Миронець Н.* «Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...» (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 24–27; *Середенко Ю.* Андрій Ніковський у документальних свідченнях // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 114–120; *Середенко Ю.* Джерела для дослідження видавничої діяльності А. Ніковського // Бібл. вісн. – 2006. – № 2. – С. 35–40; *Середенко Ю.* Джерела до вивчення біографії А. Ніковського // Наук. праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / [ред. кол. О. С. Онищенко (голова) та ін.]. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 448–457; *Старовойтенко І.* Епістолярний діалог Євгена Чикаленка з Андрієм Ніковським // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 316–336; *Яременко В.* Феномени Андрія Ніковського // Укр. газета плюс. – 2008. – № 15. – 17–23 квіт.; № 16. – 24–30 квіт.; № 45. – 18–31 груд.

² *Дунай П. О.* Ідейно-естетичні засади літературно-критичної діяльності Андрія Ніковського : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. – К., 2006. – 202 арк.; *Середенко Ю. В.* Творча спадщина А. В. Ніковського як джерело дослідження громадсько-політичного та культурного життя України першої третини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2008. – 20 с.; *Горбатюк М. В.* Громадсько-політична діяльність А. Ніковського (1885–1942 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

³ ГДА СБ України, 68097 фп, т. 59, ч. 3, арк. 601.

⁴ Там само, ч. 2, арк. 445.

⁵ Там само, ч. 3, арк. 557.

⁶ Там само, арк. 617–618.

⁷ *Винниченко В.* Відродження нації. Історія української революції. Марець 1917 р. – груд. 1919 р. – К. ; Відень : Дзвін, 1920–?. – Ч. 3. – 1920. – С. 94.

⁸ *Любовець О. М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років : монографія. – К. : Основа, 2005. – С. 184.

⁹ ГДА СБ України, 68097 фп, т. 59, ч. 1, арк. 108.

¹⁰ Там само, арк. 109; там само, ч. 3, арк. 608–611.

¹¹ Там само, ч. 3, арк. 624.

¹² ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 92. арк. 44

¹³ Там само, ф. 1429, оп. 2, спр. 6, арк. 72; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / Ісак Мазепа ; [передм. та ком. В. Яблонський]. – К. : Тетра, 2003. – С. 412, 414.

¹⁴ ГДА СБ України, 68097 фп, т. 59, ч. 3, арк. 674.

¹⁵ Там само, ч. 2, арк. 372.

¹⁶ Там само, арк. 411.

Пану Головному Отаману
Війська У.Н.Р.

1 жовтня 1920 р., [Варшава]

Глибокошановний Пане Отамане!

Від'їзжаючи сьогодні до Тарнова¹, маю честь повідомити Вас, що термін мого виїзду за кордон, а також поширення роботи пресових бюр та їх реорганізація загальмуються стільки, скільки й далі М[іністерст]во Закорд[онних] Справ пробуватиме в стані хронічного безгрошівля. Не стільки ширші плани М[іністерст]ва, але й робота його самого та підтримання звичайного зв'язку з закордоном потрапили в глухий куток, з якого не видно ніякого просвітку. В Вінниці я застав у М[іністерст]ві² 21-го урядовця, а тепер у мене їх – 26. Технічна робота М[іністерст]ва сильно зросла, – власне її не було, а тепер все-таки технічна робота провадиться дуже інтенсивно. Постановою Ради М[ініст]рів скасовано платню за позаурядову працю³, значить я вже не можу провадити роботу в спішному порядку і в мене за вересень вже дещо позалежувалось виконанням на два тижні. Взяти вдвоє більше урядовців я також не можу, бо це були би всі галичане, місцеві люде, за яких ніхто окрім місцевих людей ручитися не може, – значить догнати лінію роботи можна тільки подвоєними зусиллями теперішнього, певного і провіреного апарату.

Потім, скупі видачі з М[іністерст]ва Фінансів просто такі рижуть і престиж, і працю М[іністерст]ва. Коли О. Ф. Саліковський⁴ на три дні спізнився до Риги⁵, то як раз на ті три дні, що їх виходив наш урядовець по митарствах Держ[авної] Скарбниці. Висилка всяких кур'єрів, оплата поодиноких видатків усяким агентам і корисним людям затримується без краю через малий кредит М[іністерст]ва і через довгі видачі маленьких сум. Посилка телеграм з вістями про наш фронт затримується через те, що гроші на це видаються малими авансами. Через це все я вхожу в Раду М[ініст]рів з докладом про збільшення особистого фонду М[ініст]ра Закорд[онних] Справ. В справі 5-мільйонової асигновки на пропаганду за кордоном нема Вашого затвердження, а без цього про мою поїздку та поширення пропаганди нічого й думати.

Зв'язок наш із польською пропагандою я маю налагодити незабаром. Власне в мене вже готова схема нашої пропаганди, яку я подам в Варшаві, але це – тільки частина роботи і то така, де ми не будемо мати вільної руки.

В справі визволення наших коштів у Німеччині⁶, на мою думку, треба заявити німцям: або вони мусять зараз і негайно звільнити коло 1/3 частини фондів, або ми рішучо припиняємо всякі заходи в Берліні, робимо заходи по інших теренах, а також робимо з цього політичні висновки що до «нейтральности» німецького уряду. Коли б не те, що німці можуть мені зробити провокацію любезним прийомом, я поїхав би до Берліну, а так – це справа дуже небезпечна.

В справі пропозицій п[ана] Луара найкраще було би вирядити до Парижу В. К. Прокоповича⁷ з широкими повноваженнями що до еконо-

мічних, торговельних і навіть військових комбінацій, а також із правом позитивно говорити про можливість нашої федерації з Білою Руссю. Перед цим слід Вяч[еславу] К[остянтинови]чу [Прокоповичу] побувати в Варшаві і вяснити погляди польського уряду на Білорусь, пограничні спори то що.

З пол[ковником] Данильчуком⁸ я говорив і повносив у проект військової конвенції⁹ деякі поправки. Він, на мою думку, нашу участь в конвенції [хоче] обставити деякими особливими умовами для України. Україна, мовляв, окремо zagrożена від Росії, стоїть вона на отшибі, але допомагатиме надбалтійським державам головним чином економічно підчас війни і без неї; але ці держави без усякого ризику для себе і без нашого домагання військової допомоги на Україні повинні нам зараз і негайно дати зброю. А що ця зброя, російська, їм зараз непотрібна, то значить повинні її дати дешевою ціною.

Прошу прийняти вислови моєї щирої пошани до Вас і побажання доброго здоров'я.

Андрій Ніковський
М[ініст]р Закорд[онних] Справ

Р. S.: коли б В. К. Прокопович не схотів їхати до Парижу, можна було би це пропонувати Л. Є. Чикаленкові¹⁰ в супроводі військового та економіста. Він згодиться.

Андрій Ніковський*

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 7, арк. 142–143. Рукопис.
Оригінал.

№ 2

Пану Головному Отаманові
Військ У.Н.Р. і голові Директорії

3 листопада 1920 р., [Тарнів]

Глибокошановний Симоне Васильовичу!

[1]) Ратифікація прелімінарій Ризького миру¹¹ повинна неодмінно з нашого боку викликати помітну реакцію. Нота, котру я переслав до Варшави, лишилась очевидно гласом вопіючого в пустині, так само як і нота про агітацію Вітоса¹² і РАТ-а¹³ проти нашої армії¹⁴. За інших обставин мусіли би подати на демісію прем'єр-міністр і м[ініст]р закордонних справ, бо вся наша політика орієнтована була на Польщу. Але зараз це неможливе, і тому принаймні потрібно, щоб м[ініст]р закордонних справ подав на демісію. Я це і зробив. Окрім цієї демонстративної сторони є ще сама суть справи, котра каже, що в Варшаві робота будувалася не досить глибоко, а за це я мушу і сам себе картати і від Вас почути справедливу нагану. Не оправдує мене й те, що голова Варшавської місії був од мого впливу зовсім забронований – факт той, що м[іністерст]во тут не проявило досить енергії й рішучості. Дістаючи й далі фактичну

* На бланку листа надруковано надпис «Міністр Закордонних Справ Української Народної Республіки. Ministère des Affaires Etrangères de la République Populaire Ukrainienne».

допомогу від Польщі, стоячи й далі на ґрунті польсько-українського союзу, ми мусимо, однак, на ширших європейських теренах шукати собі підтримання. Долучаю до цього листа Вам копії з моїх листів до наших закордонних політиків – Марголіна¹⁵, Василька¹⁶, Шульгина¹⁷, де ці погляди, Вам відомі та й природні в даних обставинах, висловлені.

Демісію мою щиро Вас прошу прийняти. Коли я Вам потрібен як робітник, то буду працювати на всякому, якому скажете, становищу.

2) З пересланої Вами мені копії листа К. А. Мацієвича¹⁸ бачу, що він охотиться поїхати до Врангеля¹⁹. Це добре. І добре було б, щоб він перед тим або по тому поїхав до Парижу. Проти гр[афа] Тишкевича²⁰ вопієть цілий світ. Філософов²¹ у Варшаві заявив одверто, що це «розслаблений старець-маніак». Це не так, але потрібна проста перестановка. Якби Ви і К. А. Мацієвич погодилися на Париж, можна було б п[ана] Яковлева²² чи кого іншого посадити в Букарешті: в Бельгії й Голландії досить паспортного відділу. Гр[аф] Тишкевич дозволив собі нарешті негарний вибрик проти мене: в листі в «Укр[аїнській] Думці»²³, кидаючи камінці в город соц[іалістів]-федер[алістів], зачитував ніби мої слова з інтерв'ю в «Общем Деле», яких я натурально не казав.

3) Після поїздки Йонеску²⁴ до Варшави Сапіга²⁵ поїде до Букарешту. Слід було б К. Мацієвичу з ними побачитися. Мені здається, що коли справа Малої Антанти²⁶ не вигорить, то у всякім разі може прийти до польсько-румунського союзу. Наше відношення до союзу могло би бути таким: ми не заінтересовані в участі в цьому союзі, бо союзники нам як слабшому учасникові поставили б тяжкі умови. Ні в їхнім, ні в нашім інтересі не стоїть повалення большевиків у самій Росії, поки ми не скріпимося; а значить вони повинні засвоїти собі наш погляд на Врангеля як на внутрішнє російське питання і відповідним чином нас і Врангеля трактувати. Фактична допомога повинна зрости для України. Моральна виявиться в визнанні нас Румунією, а з боку Польщі, щоб не чіпати договору 22 / IV²⁷, котрий поляки тепер коректували би на свою користь, – обміном повноважними послами, що рівнозначне повному визнанню. Все інше, що витікало би з цих принципів – справа спеціальних договорів. В такому духові я виражаю листа до К. Мацієвича. Коли ви маєте іншу думку, дуже прошу Вас написати мені.

4) А. Г. Макаренко²⁸, як побачите з посланих Вам матеріалів, пустився берега зовсім: він тайно конферував²⁹ з Симонсом³⁰, виступив проти голови Директорії і замахнувся на фонди з Рейхбанку. Рада Міністрів має думку запрошувати додому п[анів] членів Директорії. Коли це рішення випаде, то очевидно повинна бути й рішимість звести рахунки з п[анами] Шевцем і Макаренком за їхню закордонну діяльність.

5) По змісту Ваших резолюцій на відношеннях і матеріалах М[іністерст]ва Закордонних Справ, а також по тих пропозиціях, що їх передало управління справами Директорії, М[іністерст]во в негайному порядку вже поробило вказані заходи.

Прощу Вас, глибокошановний Симоне Васильовичу, прийняти вирази моєї щирої до Вас пошани. Я почуваю по характеру Вашої ро-

боти, що певність і віра Вас не покидає, а для цього єсть підстави і в об'єктивному стані справ. Переміна декорацій в Кабінеті³¹ М[ініст]рів ще не дала бажаного ефекту, але на європейських полях політики для нас зарисовуються нові обрії, котрі запевне розженуть погрози й тумани рижського договору. Бувайте здорові. Ваш

Андрій Ніковський*

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 7, арк. 144–145 зв. Рукопис.
Оригінал.

№ 3

Довірно
Панові Голові Директорії
і Головному Отаманові Військ УНР.

[17 січня 1921 р., Тарнів]

В зв'язку з листом Заступника Кубанської Республіки п[ана] Івана Макаренка³² від 4/1 б[іжучого] р[оку] ч[исло] 1 і відношенням п[ана] Керуючого Справами Директорії від 11/1 б[іжучого] р[оку] ч[исло] 63, дозволю собі з приводу цього подати до Вашого, Пане Голово, відома, отсі міркування:

Розділ II, пункт 1 б):

В тих місцях, де нема наших дипломатичних представництв, думаю, що ми можемо віддати Кубанським представникам ведення наших консулярних справ; бо що до політичної роботи, то її зорганізовано в цей спосіб, що в нас зараз немає кутка, де не було б нашого представництва. Приміром: п[ан] Шульгин обслуговує політично Францію, Іспанію і Португалію, п[ан] Василько – Італію, Німеччину та Угорщину, п[ан] Славинський – Чехію та Югославію, п[ан] Мацієвич – Румунію і Балкани і т[ак] д[алі].

Рівночасно я вітаю думку порозуміння нашого Міністра Закордонних Справ УНР з головними керівниками Кубанської політики що до загальних політичних ліній та принципів і загально-політичних метод[ів]. Це треба зробити через особисте порозуміння, а також і шляхом інформування Міністерством Закордонних Справ Кубанських членів Правительства про його головні заходи.

Пункт 2.

Стоючи на ґрунті єдності етнографічної і державної українського народу, ми повинні вважати Кубань, признавши і поважаючи її самостійність, відпоручником української національної політики на Сході і при Чорному морю та обороною нашого південно-східного політичного флангу. Наш пріоритет у справах відносин з Кубан'ю і наша ініціатива в розподілі політичних ролей, не повинен вважатися проявом якогось імперіялізму, але тільки обороною істотних умов існування обох Республік і всього нашого народу. Тому зовсім природна гегемонія Кубані серед Кавказьких і Козачих Республік повинна і внутрі і на вні

* Лист написано на бланку, на якому надруковано надпис «Republique Democratique Ukrainienne Ministère des Affaires Etrangères № _____ Le _____».

спіратися на факт існування самостійної України і на її політичний та ідейний авторитет.

Розділ III, пункт 2/а.

Міністерству Закордонних Справ відомо, що Кубанська Республіка має ряд своїх фінансових агентур і ряд договорів економічно-торговельного характеру. Трактвана подекуди своїми агентами загально тільки як богата країна, без виразно окресленого політичного, національного і державного обличчя і без зв'язку з економічно-політичними проблемами України, Кубань може опинитися і фактично, і в очах Західної Європи випадковою одиницею земель бувшої Росії і може бути концептована³³ як тимчасова, перехідна ступінь до відбудовання Великої Росії.

Коли на самій Кубані з причин агітаційного і тактичного характеру справу самостійності може і слід ставити як справу специфічно козаку, то в свідомості її провідників і перед державами Західної Європи Кубань має показуватися неодмінно окремою державою національною, політичною, з особливими національно-культурними потребами, одиницею в тіснім ідейним, культурним і господарчим зв'язку з старою Україною.

Розділ III. Пункт 2/в.

Пам'ятаючи про принципи єдності політичної й культурної, зможемо легко порозуміватись і в наших господарських підприємствах та комбінаціях.

- . - . -

При цьому маю честь додати в копії міркування Голови Дипломатичної Місії на Кавказі п[ана] Красковського з приводу листа п[ана] Макаренка³⁴.

*М[іністр] Закордонних Справ**

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 23, арк. 18–19. Рукопис. Копія.

№ 4

Його Ексцеленції
Пану Голові Директорії
і Головному Отаману Війська У.Н.Р.

18 березня 1921 р., [Тарнів]

Діставши від Вас 16/III пропозицію приступити до формування кабінета міністрів У.Н.Р., я звернувся 17/III до представників фракцій Ради Республіки³⁵ з запросинами зустрінутись для в'яснення питань, зв'язаних з справою формування кабінета. Переговори з представниками фракцій с[оціалістів]-сам[остійників], нар[одних] респ[убліканців] і с[оціал]-д[емократів] виявили дуже сприятливий ґрунт для організації уряду при дружнім або прихильнім відношенні цих фракцій. Але діставши на мої запросини від фракцій селянських соціалістів та місцевого самоврядування відповіді, в котрих не визнано можливим брати участь навіть в з'ясованню питань, зв'язаних з справою формування мною кабінету,

* На полях першої сторінки документа є надпис: «Негайне. 3 копії, 1 оригінал. 17. I. 1921 р[оку]. [Д. Вахнянин]».

прошу Вас, ласкавий Пане і добродію, звільнити мене від обов'язку провадити справу формування Кабінета далі. Думаючи, що зрештою можна було би сформувати кабінет і без участі тих двох фракцій, лишивши їх під прапором неозначеної опозиції, не допускаю одначе, що мені власне пощастить нормально повести і справу формування, і роботу кабінета, коли біля мене в умовах нашого пробування на чужині конденсується різко виявлений одіум хоч би й невеликих груп Ради Республіки. Певне, що інша особа не збіртиме коло себе ненормальних проявів політичних відносин і матиме більше сили управитися з тяжкою і складною роботою, а тому щиро і з усею свідомістю необхідності такого виходу прошу Вас, Пане Головний Отамане, вважати моє рішення безповоротним.

З щирою пошаною та сердечною відданістю

Андрій Ніковський

ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 4, спр. 4в, арк. 27. Рукопис. Оригінал.

№ 5

23 травня 1921 р., Варшава

Глибокошановний Симоне Васильовичу!

Ось уже рік приглядаючись близько Вашій Державній роботі, роздумуючись над тим великим значінням, що його важите Ви в складній долі українського народу, я дозволю собі в день Вашого святого висловити Вам щире побажання успіху, щастя і здоров'я на многі і довгі літа. Пізнавши по собі самому, що тільки енергійна, безнастанна, ведена в рівному темпу робота і живий рефлекс на події та завдання дня можуть нам дати певне становище і певні здобутки, побачивши із постійного контакту з Вами, що ні одна хвилинка Вашого життя не проходить без великого напруження, ясної, творчої і робочої енергії, я прошу Вас, Глибокошановний Симоне Васильовичу, повірити мені, що зичення Вам доброго здоров'я йде від глибокого мого переконання і мого погляду на способи і шляхи, якими ми спасемся.

Помоги ж Вам Боже на все добре.

З щирою пошаною і відданістю

*Андр[ію] Ніковський**

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 23, арк. 37. Рукопис. Копія.

№ 6

Пану Головному Отаманові
Військ УНР і Голові Директорії

3 червня 1921 р., Варшава

Ваша Ексцеленціє Симоне Васильовичу!

Маю честь Вас повідомити про слідуючі справи зв'язані з моїм перебуванням у Варшаві або підважені з Вашої ініціативи.

* На полях документа надпис: «29/6192і. К. М. Особ[лива] папка. (Підпис)»

1) Справа, яку підносить кн[язь] М. Кочубей³⁶, у нас, як Ви знаєте, намічена, але реальні її перспективи залежать тільки і виключно від нас, себ-то від того, як ми розвинемо нашу власну ініціативу, що до здійснення ідеї Чорноморського Союзу та захоплення в його орбіту Старих Держав³⁷. Я дозволю собі пристати до думки О. Я. Шульгина, що нашій делегації нічого було би робити зараз у Парижі в офіціальних кругах Франції, але мавши гроші, ми могли би як раз нереальною сьогодні справою Чорноморського Союзу чи порозумінням вирвати велику ініціативу в справах Близького Сходу і, силоміць потім поставивши Держави Великої Антанти перед готовими фактами, притягнути до своїх інтересів допомогу, потрібну нам од Франції чи од Англії. Тактично було би дуже пристойно для нас заняти весь час наших делегатів не оббиванням французьких офіціальних порогів, а живою акцією серед демократичних груп і Урядів новопостанніх Держав і цим привернути до себе увагу французьких політичних кругів. Отже, виходило би що наша міжнародна акція починає не з протекторату французького, а своєю силою прилучає до нас потрібну нам увагу в процесі розвитку. Значить, із цього погляду, виїзд делегації до Парижу потрібен і його треба здійснити при першій грошевій спроможі.

2) А спроможности наші матеріальні стоять на сьогодні зовсім безнадійно, себ-то знов на мертвій точці, і вже нема иншого способу їх зрушити, як тільки податися на демісію мені і п[ану] Юзефському³⁸, котрий мало не всю технічну справу виносив на своїх плечах. Зрештою цей затяжний характер роботи походить навіть не від наших реальних сил, а тільки від розсипаности Польського Державного центру, котрий Державну волю свою розмістив поміж Соймом, Урядом і Маршалом³⁹ і не в силі втриматися від деструкційної роботи одних чинників проти рівноважних инших. Діло тільки в тому, що ніхто в Польщі не вміє зробити справу двох годин коротше як за два місяці. Отже, виясняється, що всі дотичні особи між собою вже конферували і всі висловилися за видачу [коштів]. Одначе помимо офіціальної дороги ніхто не зважається справу рішити і таким чином знов маємо затяжку на непевний час. Уже шестеро міністрів стоять за, але п[ан] Міністр Фінансів, посилаючись на горнешльонські справи⁴⁰, справи Віленщини⁴¹, відбудову Держави, та аграрний бюджет – відмовляє видачі без особливої постанови Ради Міністрів.

Завтра 5-VI я посилаю п[ану] Домбському⁴² листа з додатком копій прохань про демісію мою і п[ана] Юзефського. В понеділок буду знати міру ефекта від листа, але думаю що лист прискорить тільки офіціальний хід справи.

3) Не думаю, що би Тарновські настрої могли би сприяти роботі Делегації у Варшаві. Панове, котрі привозять до Тарнова недопустимі вигадки про моє поведження у Варшаві⁴³, всі гомеричні плітки й вигадки «Брістоля»⁴⁴. Отже крадіжка грошей у посла Мацієвича тут уже відома і сильно ослабляє ефект моїх патетичних оповідань про Тарновський голод. Можете собі уявити, Високошановний Пане Отамане, яке тут

вразіння викликало запитання к.-д. про «величезний персональний фонд Пана Головного Отамана в Румунії» і як тяжко буде доводити, що у нас грошей нема, коли наші ж люде брестольські чутки роблять предметом запитання в предпарламенті. Так само стрижка купонів в одному з притонів Варшави з наших цінних паперів відома Польському Урядові. (Імена стригунів відомі мені, – з цього ж роблю офіціальний ужиток).

4) В справі «Зеленого Клину»⁴⁵ переговори привели до того, що можлива висилка нашого чоловіка на Далекий Схід. Послано шифровану депешу про нашу позицію в справі «Зеленого Клину». Треба нових і більше свіжих матеріалів, – що можна було зробити нового – зроблено. Цими днями новий матеріал я передам посольству. Відповідні інструкції та наш матеріал вишлю до Берліна і Праги. Вимагають японці імен наших людей на «Зеленому Клині». Більше трьох я поки що не міг назвати. Про інші справи дозвольте написати Вам з слідкуючою поштою, і прошу повірити мені, що тут єсть також досить багато роботи для мене, хоч тарновські чутки лають мене і вільним часом, і веселім гумором.

З щирою до Вас пошаною відданий вам

Андрій Ніковський
Міністр Закордонних Справ

З оригіналом згідно:

Секретар Міністра М. Шереметівський*

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 23, арк. 24–27. Рукопис. Копія.

№ 7

8 червня 1921 р., Варшава

Високошановний Симоне Васильовичу!

До Вас виїхав з дорученням віце-міністра Домбровського⁴⁶ полковник Сологуб⁴⁷, котрому доручено вяснити в Тарнові план сполучення савинковських таборів з нашими. Ідея для нас непристойна і в Ген[еральному] Штабі до неї ставляться зовсім негативно. Все зробив п[ан] Домбровський з своєї власної ініціативи без порозуміння з Ген[еральним] Штабом. Отже, не слід робити клопоту з пропозицій полковника Сологуба, не треба давати йому ніяких виразних одповідів на його пропозиції, а коли вже щось йому сказано, то затягати виконання, або-ж звести на нівець умовлені з ним справи. Натурально, найкраще, щоб фаховці цього діла добре п[ана] полковника потрактували**, бо він любить випити й закусити, але говорити йому про наші справи, становище і плани не слід. Отже, робити собі турбації⁴⁸ з цього приїзду не треба.

2) Завтра або позавтрьому п[ан] Домбський вносить нашу справу на Раду Міністрів. М[іністерст]во Закордонних Справ буде обстоювати наш план в цілому (що до сум).

* На полях документа надпис: «29/6/1921. Особ[лива] папка. (Підпис)».

** Помилка. Очевидно, має бути «почастували».

3) Приїзд полк[овника] Данильчука необхідний. Асигновано 1 млн. на справи зв'язані з його приїздом. Але єсть і нові моменти котрі треба при його участі тут вяснити. Отже, його ждуть. Ці справи йдуть добре.

Прошу прийняти вислови щирої моєї пошани

Андрій Ніковський

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 7, арк. 267–267 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 8

8 жовтня 1921 р., [Тарнів]

Високошановний Симоне Васильовичу!

Дуже Вас прошу призначити авдієнцію п[ану] кн[язю] Кочубею, котрий після листування Вашого з ним сподівається на прийом, для чого сюди й приїхав.

З щирою пошаною

Андрій Ніковський

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 7, арк. 238. Рукопис. Оригінал.

№ 9

[після 12 листопада 1921 р., Тарнів]

Високошановний Симоне Васильовичу!

Доводжу до Вашого відома слідуєчі біжучі справи:

1) Смаль-Стоцький⁴⁹ прислав таку телеграму:

«Берлін. 12/XI. Представник Вільного Козацтва⁵⁰ Полтавець⁵¹ запитав приватно, чи уряд згодився би вести з їхньою організацією переговори про допущення їх на підтримку акції на Україні⁵². Прошу інструкцій. Стоцький».

З цього приводу я перше всього вчитаю отченаша п[ану] Стоцькому, що він такі телеграми висилає звичайним порядком. Принципіально, цієї організації допускати не слід би було. Фактично – як би Ви й дали згоду, то як би вони могли на Україну перебраться? А потім – у цій організації напевне й козаків нема. Ті, що пишуться за «Вільн[им] Коз[ацтвом]» попристроювалися у Німеччині і просто підробляють трохи марок участю в цій організації.

Практично слід повести справу так, що уряд ніби не одкидає пропозиції. Взяти в Полтавця офіційальні документи, зажадати моральної підтримки, а саму висилку, коли б на неї вже заходило, в залежности од обставин затримати.

Коли у Вас єсть свої міркування та инший план, прошу мене сповістити, щоб я міг усе разом Стоцькому написати.

2) Телеграма від О. Шульгина:

«Париж. 12/XI. Телеграфуйте новини. Офіційальні кола симпатизують рухові, хоч обережно. Присутність Дельвіга⁵³ необхідна. 1176. Шульгин».

Думаю, що це поважніша справа, ніж Стоцького. Але Дельвіга ні з чого вислати, а може ще й трохи рано. Новини телеграфом писати не можна, та й нема грошей в м[іністерст]ві, як і в скарбниці.

3) Посольства звідусіль шлють газетні вирізки про повстання. Звістки ріжноманітні. Недостача фактичного матеріалу. Звертаються також з інтерв'ю, особливо жиди і особливо про погромні ексцеси.

Жду з Варшави Ю. Білиця⁵⁴, котрий має виїхати до Відня або Берліна з особливо секретною поштою. Взяв у П[илипа] К[аленикови]-ча [Пилипчука]⁵⁵ всі комунікати наші і, переробивши їх відповідним чином, вишлю по посольствах для ужитку в пресі і в політичних кругах. Разом з тим – останні інструкції про дипломатичну акцію, матеріальну допомогу, єврейську справу, пресу, громадянство то що. Укажу, що в погляді на повстання треба уважати за авторитетну статтю Торнтонна в «У[країнській] Трибуні»⁵⁶. З моментом приїзда Ю. Білиця до Відня, будуть висилатись комунікати про повстання приватною поштою на умовлену адресу.

3) М[іністерст]во Закорд[онних] Спр[ав] приступило до складання річного огляду світової політики та нашого міжнароднього становища. Сподіваюся, що до кінця грудня робота буде скінчена. Огляд буде ілюстрований деякими документами. Коли тісніше сюди включити роботу м[іністерст]ва закорд[онних] справ, то огляд має бути таємним. Але хотілось би й дещо з нього надрукувати. Може, повикидавши таємні уступи та переказавши в частині документи, можна буде його й опублікувати?

4) Оренштайн⁵⁷ погодився на друкування Синьо-Жовтої книги⁵⁸ в трьох мовах. Подробиці обговорить з ним посол Василько. Манускрипт цимиднями висилаємо. Зводна редакція буде доручена тепер Берлінському посольству; загальна і остаточна буде провадитись м[іністерст]вом (власне, мною). Мови С[иньо]-Ж[овтої] книжки – українська, французька, німецька.

5) В справі виїзду з Польщі на домагання Карахана⁵⁹ деяких осіб, наші послы з доручення міністерства зробили чимало – хто в пресі, хто листами на ім'я польських представників, хто заявами урядам Європ[ейських] держав. Одержавши слідуючий циркуляр м[іністерст]ва, вони припинили акцію, але надто рішуче, тим часом як, на мою думку, слід ворушити цю справу принаймні в площині принципіальній; тим більше, що в зв'язку з повстаннями ініціатива большевиків у цій справі ще не може бути вичерпана.

6) В Тарнові загалом тихо. Боротися з чутками та сплітками можна тільки тим способом, щоб усетаки, хоч би й спеціально сфабрикований, давати який-небудь матеріал вільному від роботи громадянству.

7) Із шпиків додано малого хлопця. Той[,] що стежив за Вашим домом, з 6-го зник. Боюсь, що теж вирушив у дорогу.

8) Перлюстрація⁶⁰ пакетів на моє ім'я стала нахабна і нечепурна. Приносять розпанахані конверти, в яких часто бракує частини листування.

9) На останку маю честь просити Вас, високошановний Симоне Васильовичу, коли будуть гроші, підтримати заходи м[іністерст]ва закорд[онних] справ про видачі грошей по нашим інформаційним кредитам. Безперечно, большевики в Європі дужчі, ніж у себе вдома, а ми дужчі на Україні, ніж у Європі. І то тільки від пропаганди залежить зараз, можна сказати, що державний центр не використав повстання.

Прошу прийняти вислови моєї щирої до Вас пошани і відданости та зичення доброго здоровля

Андрій Ніковський

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 7, арк. 417–420. Рукопис. Оригінал.

№ 10

До Пана Головного Отамана

[після 21 грудня 1921 р., Тарнів]

У відповідь на лист від 21 грудня ц[ього] р[оку] маю честь довести до Вашого, Пана Головного Отамана, відома слідує: Ще до появи в ч[ислі] 11/12 тижневика «Воля України»⁶¹ від 22 жовтня ц[ього] р[оку] статті Піснячевського⁶² «Василько і Ко» я звернув увагу на необхідність детального з'ясування фінансової господарки п[ана] Посла Василька, яка провадилася і провадиться ним цілком безконтрольно. Ще 8/X ц[ього] р[оку] я звернувся до Посла Василька (ч[исло] 5649 від 8 жовтня 1921 р.) з категоричною пропозицією надіслати мені для представлення Уряду повне справоздання у всіх грошових справах. На другий же день по одержанню мого листа п[ан] Посол Василько відповів мені, а також повідомив про це і пана Прем'єр-Міністра, що ним дано розпорядження відповідним підлеглим йому органам про виготовлення повного грошового справоздання, яке зараз же по закінченню буде надіслано до Уряду. Так само в одному з пізніших листів до мене Посол Василько пише, що його Канцелярія працює зараз над виготовленням загального фінансового звіту, який буде предложений ним Уряду. Добре розуміючи, що лише урядова ревізія одна тільки могла би докладно перевірити і всебічно освітити і з'ясувати фінансову діяльність Посла Василька, я однак, беручи на увагу те виключне становище, яке займає Посол Василько і ту виїмково серйозну і поважну роль, яку він відіграє зараз в нашому державному життю, вважав би призначення такої ревізії в цей момент до надіслання Послом Васильком обіцяного справоздання не бажаним і вважав би більш доцільним питання про перевірку і з'ясування фінансової діяльності Посла Василька чи то шляхом ревізії, чи яким будь инчим лишити відкритим аж до часу надіслання ним повного грошового звіту і вже в залежності від даних цього звіту определити дальше поступовання Уряду що до фінансової діяльності Посла Василька⁶³.

Я ж з свого боку ще раз нагадаю Послу Васильку про прискорення надіслання ним його грошового справоздання.

Міністр Закорд[онних] Справ.

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 533, арк. 140. Рукопис. Копія.

Високоповажний Пане Президенте!

Підводячи підсумки нашої роботи за останній час, дозволю собі поділитися з Вами і представити на Вашу увагу деякі свої висновки і спостереження.

В перший раз за 19 місяців моєї роботи jako Міністра Закордонних Справ, можу сказати з усею певністю, що наше закордонне представництво було зовсім на висоті вимог, які до нього ставились, оскільки натурально матеріальні засоби це дозволяли. Українське повстання було підхоплене і розвинуте в дуже поважну акцію і скрізь мало відгомін і зовсім уважливе трактування в Європі. Натурально, що в зв'язку з упадком повстанчої акції упали й наші кредити в Європі, але ще ніколи У.Н.Р., навіть за виправи польського війська на Київ, не мало такого великого морального успіху як тепер: європейська дипломатія і преса відчули більшу детонацію повстання, ніж був самий вибух на Україні⁶⁴. Це, окрім добрих деяких зовнішніх причин, треба пояснити головним чином тим, що наше закордонне представництво сильно і радикально почистилось, що воно було протягом довгого часу пильно інструктоване, що воно привчило закордонних політиків прислухатись до своїх заяв, а що реальні успіхи все-таки невеликі, то це річ зовсім природна: наша реальна сила, що містилась би в грошових засобах, в території та армії, не стоїть зараз до нашої розпорядимости, – отже доводиться говорити зараз тільки про моральний успіх.

Так само центральне правительство зробило все, щоб не було Цусіми⁶⁵. А власне – воно скоротило надзвичайно радикально урядовий апарат та в міру спроможности фінансувало акцію на Україні.

Як я Вам уже говорив при побаченні, наше громадянство не зрозуміло своїх тактичних завдань і тільки шкодило повстанчій акції.

Правительство теперішнього складу пішло з Вами проти тих елементів, котрі потрапили захопити в супереч свого впливу й демагогії нашу еміграцію, і тепер кожна уступка тим кругам, проти котрих ужили свого часу рішучих заходів Ви, а ми з П. К. Пилипчуком прийшли Вам на поміч, означала би для Вас і для нас Цусімську поразку і моральні наслідки від неї. Це несправедливо, перше всього. Уже і так з виходом з уряду (хоч би й з інших причин) пп. Багриновського⁶⁶ і Ковалевського⁶⁷ добувається вражіння удара по тому місцю, котре нічого не винно в неуспіхові. Але з можливим приходом в ряди Уряду елементів, уже раз за деморалізацію від влади нагнаних, сотвориться неможлива атмосфера в такому тепер тісному помешканню Державного Центра. Тепер нам усяке політиканство може коштувати надто дорого, тим часом як мені представляється ближча перспектива такою:

1. Закордонне наше представництво треба зберегти, подбавши і про те, щоб далі наша політика стала більш ініціативною, а не тільки рефлексивною, як це було досі. (Про це я вам готую окремого доклада).

2. Центральний уряд повинен складатися з мінімального числа людей для керування роботою за кордоном, організації еміграції та роботи на Україні.

3. Робота на Україні повинна вестись органічно і планово без участі військових бюрократів чи генералів від повстання. Тільки коли буде певність, що ґрунт національно-революційний готовий, що в кожному селі єсть організований наш робітник, тоді тільки можуть бути допущені до справи військові люде, як фаховці операцій військового характеру.

Останній момент дозвольте мотивувати. Скільки зрад Вам і нам, взагалі У.Н.Р., робили військові люде? Скільки нерозуміння національної справи виявили вони?! Минаючи всі попередні їхні помилки і гріхи, підкреслю останні. Адже малося на думці, що на повстання йшли найвірніші з вірних, найпевніші з певних і найсвятіші з героїв. Я в цих справах людина неграмотна, де ходить про військове геройство, але прошу: якийсь зо цих героїв при переході кордону збунтувався, якийсь то утікав при боях, якийсь то у штабі і в відділах показався зрадницьким і т.д. Тим часом при всій недосконалій системі моєї роботи, ніхто ще з моїх співробітників ні одного документа не вкрав, не згубив, не продав. А з Гулим⁶⁸ діло зовсім зле, – там гроші наші перепачковувалися до картярського притону, і дай Бог, щоб ті «герої» загинули, бо чого доброго большевицька агентура перечислить переведені ними суми та поіменує їхніх проститутток.

Регулярщина нашої армії дала той ефект, що генерали не годяться для партизанки, а герої тила замість щоб Шумському⁶⁹ – ламають ребра своїм товаришам по кабінету, фізично слабшим од них. Чуючи, як говорять по-українському, та знаючи, як вони органічно чужі Україні, не вірю я, що генерали Юнаков⁷⁰, Сальський⁷¹, Павленко⁷², Ярошевич⁷³, Омелянович [-Павленко]⁷⁴, Удовиченко⁷⁵, всі ті сотники, полковники утворюють із лишків нашої армії не тільки кадри, але й взагалі яку-небудь свідому національно купку людей. В нашому теперішньому бюджеті ні один європейський політик не бере яко цінність нашої армії в таборах, а я, як м[ініст]р закордонних справ, похвалився б тільки територіяльною армією, себ-то повстанцями на Україні. Але справа таборів і їх долі – Ваша справа. Треба принаймні цивільний політичний центр ізолювати від армії, себ-то тих усіх старшин, де кублиться пошесть гетьманщини, вишиванщини, врангелівщини, большевизма, шевцівства і т[ому] п[одібне], а головне тилових та інтендантських моральних прикрас. Армія має все-таки багато: по найменшому розрахунку вона коштує 350 міл[ьйонів] у місяць, – середній наш урядовець нічого подібного не має. Та й число цих урядовців мінімальне. Але уряд ніякої роботи по плану не зробить, коли не буде мати хоч які лишки від платні урядовцям, а буде все віддавати армії, роля якої тепер все одно не активна.

Отже, по першому пункту, готовляючи Вам докладніше представлення, мушу вже тепер попередити, що рішуча редукація⁷⁶, якої Ви вимагаєте, при цифрах 44 чоловіка на 22 представництва, приведе наше представництво до нуля. Я знаю, що це чомусь дало би насолоду деяким нашим воєнним

політикам, але за 1½ роки мого керування відомством без жадної асигновки з державної скарбниці заховано⁷⁷ абсолютно лояльний для центру апарат, який підтримував пристойну репутацію УНР при всіх неуспіхах нашої зброї і нашої внутрішньої політики.

По другому пункту – склад уряду – коли Вам пощастить скласти правительство, що відповідало би потребам моменту, щастя Боже: дуже можливо що за роботою я це чуття моменту втратив. Але Вам, Високошановний Симоне Васильовичу, я безмірно дивувався б, як би Ви здали свої позиції в суті справи літніх кризисів, а собі я у всякому разі не дозволю з моральних мотивів працювати разом і поруч з Андрієм Лівичем⁷⁸. Третій – Андрій (Лукашевич)⁷⁹ до Тарнова не поїде, а тепер і на скільки днів, як каже – через подагру, не приїздить. Він абсолютно не політик і зовсім не розуміє політики, в чому я пересвідчився на своєму гіркому досвіді. Свіжо йому перенотувавши Ваш лозунг культурно-національної роботи, побачив я, що й цього він не розуміє. Фаховець, але тим кращий від військових фахівців, що глибоко чесний чоловік і на-вні дисциплінований. В. К. Прокопович все ще пробуває в прострації після літніх екзерцицій⁸⁰ над ним його товаришів, а І. А. Фещенко-Чопівський⁸¹ з високостей політичних, йому невластивих, спускається в прозу наукових студій і поволі приходить до розуму. Натурально, поповнення треба робити, але поволі і ні в якому разі не в ефекті понесеної не нами поразки. Експозитура уряду – річ надзвичайно складна. А ну-ж уявіть собі, що Швець⁸² і Макаренко знайдуть тоді «місце пробування уряду», до котрого їх кликано і заявлять про реституцію⁸³ своїх прав? Думаю, в січні зібрати нараду послів і розробити з ними програму роботи та вияснити деталі організації експозитури. Без полагодження конституції експозитури з закордонним представництвом буде біда та й ще велика.

По пункту третьому – моє діло маленьке. За кордоном ми кажемо, що повстання йдуть, будуть через морози ущухати, але на весну вже в новій формі відновляться. Але дійсно потрібно зовсім нову форму організації, бо дотеперішня система настигала на нас неуспіх, сором і конфуз. Значить, якась інтелігенція мусить узятися за роботу і на основі старих, добрих, національно-культурних зв'язків провадити глибоку роботу, в глибокому секреті, з доброю комунікацією і з доброю відчутністю. (Ген[ерал] Тютюнник досі не явився навіть до прем'єр-міністра, тим часом як їздив було вельми регулярно до Тарнова по гроші. Натурально, до польського штабу він теж являвся, явився і тепер – що це за вихованість державна!).

Такі мої загальні міркування над моментом. Я умисне їх викладаю як вони єсть для того, щоб Ви могли ясніше оцінити, чи я ще потрібен для роботи чи намічаються такі розходження, які роблять мене непотрібним, а Вам дають вільну руку в виборі мені замістителя.

Вирази моєї щирої пошани та глибокої відданости прошу прийняти

Андрій Ніковський

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 7, арк. 146, 390–397. Рукопис. Оригінал.

Високошановний Симоне Васильовичу.

Я думаю, що тепер Вам не треба приймати журналіста Турчанінова. Поставлю йому умову, що коли моє інтерв'ю вже пройде в англійській пресі, тоді я йому вироблю побачення з Вами. Контакт з Вишиваним⁸⁴ він має і дещо від нього заробляв. Вчора проф[есор] Ейхельман⁸⁵ звів його з А. Лівіцьким, а той натрубив йому про повстання. Постараюся направити це.

Із щирою пошаною

Андрій Ніковський

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 7, арк. 389. Рукопис. Оригінал.

¹ *Тарнів* (пол. *Tarnów*) – місто в південній Польщі, на річці Бяла. У серпні 1920–1923 рр. був осідком частини уряду УНР і головного отамана С. Петлюри. Тут Директорія УНР ухвалила закон про Тимчасове Верховне Управління і про Державну Народну Раду (12 листопада 1920 р.), на підставі якого Директорія діяла на еміграції в одноособовому складі, а в лютому 1921 р. було скликано Раду Республіки. Будівля уряду знаходилася по вулиці Краківській, 9. Після переїзду уряду УНР до Варшави у 1923 р. український державний осередок у Тарнові припинив існування.

² А. Ніковський очолив Міністерство закордонних справ УНР 26 травня 1920 р., яке у той час, разом із більшою частиною уряду, перебувало у Вінниці.

³ Наказом від 6 серпня 1920 р. А. Ніковський встановив понаднормову («по-заурядову») працю для деяких співробітників міністерства з 1 серпня по 1 вересня 1920 р. по 4 години на день як у будні, так і у святкові дні (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 121, арк. 17).

⁴ *Саліковський Олександр Хомич* (1866–1925) – український громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, публіцист. Член ТУП, УДРП (з червня 1917 р. – УПСФ), Української Центральної Ради та Малої Ради. З вересня 1917 р. – губернський комісар Київщини. У добу Української Держави – член Всеукраїнської земської управи та Українського національного союзу. Після приходу до влади Директорії УНР – співробітник міністерства внутрішніх справ, Дніпросоюзу, редактор газети «Трибуна» (грудень 1918 р. – лютий 1919 р.). 26 травня 1920 р. – 24 березня 1921 р. – міністр внутрішніх справ УНР. 14 жовтня 1920 р. – 24 березня 1921 р. – заступник голови РНМ УНР, з 11 лютого 1921 р. – член Вищої військової ради УНР. У Варшаві видавав часописи «Українська трибуна» (1921–1922) та «Трибуна України» (1922–1923).

⁵ Йдеться про *конференцію прибалтійських держав у Булдурі 1920 р.* Булдурі – частина міста Юрмала, що знаходиться за 17 км. від Риги. Конференція тривала місяць – із 6 серпня по 6 вересня 1920 р. У ній взяли участь представники Естонії, Латвії, Литви, Польщі, України та Фінляндії. До складу делегації УНР входили: О. Саліковський (голова), М. Добриловський, Л. Задорожний, В. Кедровський, С. Франкфурт та О. Шульгин. Найважливіший результат конференції – підписання 31 серпня 1920 р. проекту політичної конвенції, в якій держави-учасниці зобов'язувалися: визнати одна одну де-юре; вирішувати територіальні питання мирним шляхом (через Лігу Націй); не допускати діяльності політичних угруповань, що проводять ворожу політику щодо будь-якої з держав-учасниць; укласти спільну військову конвенцію тощо. Конвенція мала набути чинності після ратифікації кожною з держав до 15 грудня 1920 р. Проте всі здобутки цієї конференції не були реалізовані.

⁶ Українські дипломати цього часу вели складні і тривалі переговори з репараційною комісією, створеною на Паризькій мирній конференції, та урядами Німеччини, Австрії і Угорщини про визнання УНР правонаступницею Української Держави і повернення Австро-Угорським та Німецьким банками їй грошових коштів із депозитів Української Держави.

⁷ *Прокопович В'ячеслав Костянтинович* (1881–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист, історик. Член ТУП, згодом – УПСФ, від якої обраний до Української Центральної Ради та Малої Ради. У 1918 р. – міністр освіти УНР в уряді В. Голубовича, 1919–1920 рр. – голова дипломатичного представництва УНР у Югославії. 26 травня – 14 жовтня 1920 р., 24 березня – 29 червня 1921 р. – голова РНМ УНР. У 1924 р. переїхав до Парижа, де тісно співпрацював із С. Петлюрою. В 1926–1939 рр. – голова РНМ УНР в екзилі.

⁸ *Данильчук Олександр [Миколайович]* (?–?) – полковник армії УНР, командувач Східного (Київського) фронту армії УНР. У першій пол. 1919 р. – губернiальний комендант Київщини. Учасник конференції прибалтійських держав у Булдури 1920 р., член ради військових представників країн-учасниць.

⁹ Йдеться про *військову конвенцію*, яку з кінця вересня 1920 р. розробляла рада військових представників країн-учасниць конференції прибалтійських держав у Булдури (Латвія). Від УНР у роботі ради брали участь полковник О. Данильчук і підполковник М. Дідковський. 13–18 жовтня 1920 р. військові представники Естонії, Латвії, Литви, Польщі, України і Фінляндії розробили проект конвенції і передали його на затвердження генеральних штабів держав-учасниць. Утім, через різкі зміни у міжнародній політиці вона не набула чинності.

¹⁰ *Чикаленко Левко Євгенович* (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч й археолог. Учасник національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Діяч УСДРП, член Української Центральної Ради (її секретар) і Малої Ради. З 1920 р. – в еміграції в Польщі, Чехословаччині, Франції, Німеччині та США.

¹¹ 11 жовтня 1920 р. у Ризі повірені представники РСФРР і Польської Республіки підписали договір про перемир'я між державами-учасницями польсько-більшовицької війни. Мирні переговори між представникам воюючих сторін розпочалися у середині серпня 1920 р. у Мінську, а на початку вересня були перенесені до Риги, де тривали з перервами аж до весни 1921 р. і завершилися підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. Дипломатичні представники УСРР (Д. Мануїльський, згодом – Ю. Коцюбинський і Е. Квірінг) і БСРР (В. Баран, Н. Хомин) під тиском Раднаркому РСФСР увійшли до спільної російсько-української делегації, яку очолював А. Йоффе. Делегацію Західноукраїнської Народної Республіки на чолі з К. Левицьким, яка прибула у Ригу 26 вересня 1920 р., до участі у переговорах не допустили. Інтереси УНР мала захищати польська делегація, яка, однак, проігнорувала всі вимоги української сторони. Прелімінарний договір між воюючими сторонами Сейм Польської Республіки ратифікував 22 жовтня 1920 р.

¹² *Вітос Вінценти* (1874–1945) – польський громадсько-політичний діяч. У 1920–1930 рр. – депутат Сейму. 24 липня 1920 р. – 13 вересня 1921 р., 28 травня – 14 грудня 1923 р. – прем'єр-міністр Польської Республіки.

¹³ Польська телеграфна агенція, ПТА (пол. Polska Agencja Telegraficzna, PAT) – офіційна інформаційна агенція Польської Республіки у міжвоєнний період. Створена 31 жовтня 1918 р. Основні бюро ПТА розміщувалися у Кракові і Львові, згодом у Варшаві. Видавала 14 бюлетенів, що відображали основні події політичного, економічного, культурного і спортивного життя Другої Речі Посполитої. Перекладені на різні мови бюлетені ПТА були основним джерелом інформації про події у Польщі для закордонної преси.

¹⁴ 28 вересня 1920 р., після закінчення візиту польського прем'єр-міністра В. Вітоса у звільнену від більшовиків Східну Галичину, Польське телеграфне агентство (ПТА) оприлюднило комунікат, у якому звинуватило Армію УНР у єврейських по-

громах та пограбуванні місцевого населення. У відповідь на заяву ПТА 11 жовтня 1920 р. А. Ніковський надіслав керівнику польського МЗС ноту протесту, в якій заявив про непричетність до цих злочинів Армії УНР і опротестував дискредитацію українського уряду в очах польського і українського громадянства (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 318, арк. 316–318; спр. 325, арк. 27–27 зв.).

¹⁵ *Марголін Арнольд Давидович* (1877–1956) – український і єврейський громадсько-політичний діяч, дипломат. У червні 1917 р. увійшов до ЦК Трудової народно-соціалістичної партії, згодом перейшов до УПСФ. З березня 1918 р. – член Генерального Суду. Товариш міністра закордонних справ в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. Член української делегації на переговорах з представниками Антанти в Одесі та Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. Голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Великобританії, займався підготовкою до вступу УНР до Ліги Націй. З 1922 р. мешкав у США.

¹⁶ *Василько Микола Миколайович* – український громадсько-політичний діяч, дипломат. Член Української національно-демократичної партії. У 1898, 1907 і 1911 рр. обирався депутатом австрійського парламенту та буковинського сойму. Співзасновник і член Головної Української Ради (1914) і Загальної Української Ради (1915). У 1915–1916 рр. – співорганізатор Гуцульсько-буковинського легіону. В роки Першої світової війни був прихильником т. зв. австро-угорської концепції, яка передбачала у випадку перемоги Четверного союзу відновлення Галицько-Волинської держави як національно-автономного краю Австро-Угорської імперії. Користуючись авторитетом в австрійських урядових колах, сприяв виробленню вигідних для України умов Брестського мирного договору 1918 р. та укладення таємного протоколу між УНР і Австро-Угорщиною, за яким західноукраїнські землі виділялись в окремий коронний край. З жовтня 1918 р. – член Української Національної Ради ЗУНР – ЗО УНР. У 1918–1920 рр. – дипломатичний представник ЗУНР в Австрії, у 1920 – серпні 1923 рр. – посол УНР у Швейцарії.

¹⁷ *Шульгин Олександр Якович* (1889–1960) – український громадський і політичний діяч, історик і публіцист. Член УПСФ, Української Центральної Ради та Малої Ради. У липні 1917 р. – січні 1918 р. – генеральний секретар міжнаціональних справ. У січні-лютому 1918 р. – член української делегації на переговорах із представниками країн Четверного союзу у Бресті. У добу Гетьманату – посол Української Держави в Болгарії, голова політичної комісії української делегації на мирних переговорах із радянською Росією. У 1919 р. – член делегації УНР на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. У 1920 р. – голова делегації УНР на 1-й Асамблеї Ліги Націй у Женеві, у 1921 р. – голова української надзвичайної дипломатичної місії в Парижі.

¹⁸ *Мацієвич Кость Андрійович* (1874–1942) – український державний і політичний діяч, вчений-агроном. З 1917 р. брав активну участь у національному русі. Член Української партії соціалістів-федералістів, Української Центральної Ради та Малої Ради, генеральний секретар земельних справ УНР, автор проекту земельної реформи в Україні. У січні – лютому 1919 р. член дипломатичної місії УНР, що вела переговори з представниками Антанти в Одесі. 13 лютого – 9 квітня 1919 р. міністр закордонних справ УНР. У 1919–1923 рр. – голова української дипломатичної місії у Румунії.

¹⁹ *Врангель Петро Миколайович* (1878–1928) – російський військовий і політичний діяч, генерал-лейтенант російської імператорської армії, один з головних провідників армії «білих». З квітня 1920 р. – головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії, засновник уряду Півдня Росії. П. Врангель відмовився від ідеї збереження «єдиної і неподільної Росії»: вважав, що майбутня Росія повинна бути добровільною федерацією народів колишньої імперії, визнав право на незалежність Польщі та України. З успіхом обороняв Крим від Червоної Армії

з квітня по листопад 1920 р. Після укладення польсько-радянського перемир'я у Ризі у жовтні 1920 р. під натиском переважаючих сил більшовиків був змушений евакуювати свою армію до Константинополя. В еміграції очолював Російське загальновійськове об'єднання.

²⁰ *Тишкевич Михайло Станіславович* (1857–1930) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист. З 1919 р. – посол УНР у Ватикані, голова Української дипломатичної місії на Паризькій мирній конференції, українських делегацій на конференціях у Сан-Ремо та Спа. На еміграції жив у Польщі.

²¹ *Філософов Дмитро Володимирович* (1872–1940) – російський публіцист, літературний критик, релігійно-громадський і політичний діяч. У 1918–1919 рр. працював у Публічній бібліотеці у Петрограді. У грудні 1919 р. виїхав до Варшави. У Польщі зблизився з Б. Савінковим, був заступником голови Російського політичного комітету (голова – Б. Савінков), радником Ю. Пілсудського з питань українсько-російських відносин (1921). Редагував газети «Свобода» (1920–1921) та «За свободу» (1921–1932).

²² *Яковлів Андрій Іванович* (1872–1955) – український вчений, громадсько-політичний діяч, дипломат, історик права, адвокат, дійсний член НТШ, організатор Українського юридичного товариства. Член Центральної Ради, директор її канцелярії. У 1918–1919 рр. – надзвичайний посол в Австро-Угорщині, голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Голландії і Бельгії. З 1923 р. жив в еміграції у Празі; був доцентом і професором Українського вільного університету.

²³ Йдеться про статтю: *Тишкевич М.* Отвертий лист // Українська думка. – Львів, 1920. – 2 листоп. – С. 2.

²⁴ *Іонеску Думитру Гіде Іон Таке* (1858–1922) – румунський політичний і державний діяч, правник і журналіст, лідер Консервативної демократичної партії, міністр закордонних справ Румунії з 13 червня 1920 р. по 16 грудня 1921 р., прем'єр-міністр Румунії з 18 грудня 1921 р. по 19 січня 1922 р.

²⁵ *Саніга Євстахій* (1881–1963) – міністр закордонних справ Польської Республіки 24 липня 1920 р. – 24 травня 1921 р. в урядах В. Грабського і В. Вітоса. У листопаді 1918 р. очолював Комітет оборони кресів, із червня 1919 р. до червня 1920 р. – посол у Великій Британії. У період його перебування на посаді голови МЗС було підписано мирні договори із Францією і Румунією. Внаслідок провалу політики стосовно Верхньої Сілезії подав у відставку.

²⁶ *Мала Антанта* – військово-політичний блок Чехословаччини, Румунії та Югославії. Створена 1920–1921 рр. з ініціативи та під егідою Франції з метою збереження рівноваги сил в Центр. і Пд.-Сх. Європі, що склалася після Першої світової війни, для запобігання відновлення монархії Габсбургів в Австрії чи Угорщині та стримування можливої агресії з боку Німеччини. Цей альянс отримав підтримку Франції, яка підписала військові договори із кожною з трьох країн-учасниць блоку. Для Франції Мала Антанта давала можливість відкриття другого фронту у випадку збройного конфлікту з Німеччиною. Мала Антанта почала розпадатися у 1936 р. і остаточно зникла у 1938 р. в результаті підписання Мюнхенської угоди та подальшого розчленування Чехословаччини.

²⁷ Йдеться про *Варшавський договір 1920 р.* 21 квітня 1920 р. було підписано політичну і торговельно-економічну конвенцію між Українською Народною Республікою і Польщею. За умовами договору польський уряд визнавав незалежну Українську Народну Республіку та Директорію УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою як верховну владу в державі; українсько-польський кордон було визначено по лінії, яка проходила по р. Збруч, далі в пн.-сх. напрямку до Вишгородка, ще далі на схід від Здолбунова, вздовж східної межі Рівненського повіту до р. Прип'яті. Польща зобов'язувалась не укладати міжнародні угоди, спрямовані проти України; гарантувались національно-культурні права українського населення в Польщі і польського в Україні. Складовою частиною Варшавського договору була військова

конвенція, підписана 24 квітня 1920 р., яка передбачала початок спільних польсько-українських військових дій проти більшовицьких військ на території України. За умовами договору УНР офіційно визнавала анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини, що призвело до суттєвих розходжень серед українських політичних сил. Проти Варшавського договору рішуче виступив закордонний (екзильний) уряд Західноукраїнської Народної Республіки та все українське населення, окупованих Польщею в 1918–1919 рр. українських земель. Внаслідок поразки у польсько-радянській війні 1920 р. польський уряд визнав УСРР і уклав з нею Ризький мирний договір 1921 р., чим фактично ліквідував Варшавський договір.

²⁸ *Макаренко Андрій Гаврилович* (1886–1963) – український політичний діяч. Із початку 1917 р. – організатор українських залізничників і голова їхньої спілки. У добу Української Держави – директор департаменту міністерства шляхів. Співорганізатор повстання проти гетьмана і член Директорії УНР. З 1920 р. – в еміграції. Входив до складу утвореної 4 січня 1921 р. Всеукраїнської Національної Ради у Відні. У 1920–1930-х рр. проживав у Чехословаччині й Австрії.

²⁹ *Конферувати* (пол. konferować) – засідати, радитись.

³⁰ *Сімонс Вальтер* (1861–1937) – німецький політичний діяч, юрист. З жовтня 1918 р. – управляючий Рейхсканцелярією в уряді Макса Баденського. У 1919 р. – голова німецької делегації на Паризькій мирній конференції. З 25 червня 1920 р. по 4 травня 1921 р. – міністр закордонних справ у коаліційному уряді Ференбаха. У 1922–1929 рр. – президент Імперського суду у Лейпцигу.

³¹ «Переміна декорацій в Кабінеті» – йдеться про призначення нової Ради народних міністрів УНР 14 жовтня 1920 р.

³² *Макаренко Іван Леонтьович* (1882–1945) – громадсько-політичний діяч; член Кубанської ради від ст. Новочербинівської (1917), голова комісії з вироблення Положення про козацьке самоврядування, голова Народних зборів Кубані, заступник голови військового уряду, товариш голови кубанського уряду, заступник голови Південно-східного союзу козацьких військ, учасник Першого кубанського походу. На початку 1919 р. різко протестував проти денікінського терору. У березні 1919 р. емігрував у Чехословаччину.

³³ *Концеттований* – трактований, усвідомлений, сприйнятий.

³⁴ У відповідь на цей лист С. Петлюра 20 січня 1921 р. писав: «Що до міркувань Ваших з приводу листа п[ана] Івана Макаренка, то в цілому я з ними солідаризуюсь. Не треба лише, на мій погляд, висовувати зараз момента зверхности України в її стосунках із Кубанщиною; пріоритет прийде сам собою. Коли ж ми будемо тепер його підкреслювати та домагатись, тоді можемо відштовхнути од себе визначних діячів Кубані» (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 23, арк. 12).

³⁵ *Рада Республіки* – вищий законодавчий орган влади УНР, який діяв у м. Тарнові (Польща). Створена на підставі закону «Про Раду Республіки УНР» від 9 січня 1921 р. Урочисте відкриття відбулося 3 лютого 1921 р. У роботі Ради Республіки брало участь 67 депутатів, які представляли українські політичні партії, профспілкові та культурно-освітні організації. Мандати було поділено між політичними партіями наступним чином: Українська народна партія – 2; народні республіканці – 5; соціалісти-самостійники – 5; селянські соціалісти – 4; соціалісти-федералісти (радикальні демократи) – 5; соціал-демократи – 7; трудовики – 1; хлібороби-демократи – 5; єврейські партії – 6; залізничники – 4; поштовики – 2; представники поляків – 2; представники німців – 1; представники місцевого самоврядування – 4; представники українських кооператорів – 4; представники культурно-освітніх організацій – 3. Від участі в роботі Ради Республіки відмовились Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська народна партія. Головою Ради Республіки було обрано І. Фещенка-Чопівського. Предметом розгляду Ради Республіки мали бути: пропозиції уряду, внесення комісії Ради Республіки, внесення депутатів, інтерпеляції та пети-

ції. З компетенції Ради Республіки було вилучено питання державного устрою УНР та її конституції, змін у засадах робітничого та земельного законодавства, прав національних меншин. У кінці березня 1921 р. видала «Універсал до українського народу». Припинила своє існування 5 серпня 1921 р.

³⁶ Ймовірно *Кочубей Микола Васильович* – український громадський діяч, нащадок давнього козацько-шляхетського роду, спорідненого з П. Скоропадським. Брат Василя й Михайла Кочубеїв, провідних діячів Української народної громади, яка ініціювала прихід П. Скоропадського до влади у 1918 р. Перебуваючи в еміграції, співпрацював з В. Липинським та П. Скоропадським у провіді Українського союзу хліборобів-державників, очолював Гетьманську управу в Берліні.

³⁷ *Старі Держави* – очевидно йдеться про європейські держави – члени Антанти.

³⁸ *Юзефський Генрик* (1892–1981) – український і польський політичний діяч. У 1920 р. – товариш міністра внутрішніх справ УНР. У 1920 – на поч. 1922 рр. брав активну участь у роботі Державного Центру УНР, виконував роль посередника між урядами ПРП і УНР. У 1927–1929 рр. і 1930–1938 рр. – воєвода волинський, 1929–1930 рр. – міністр внутрішніх справ Польщі.

³⁹ Йдеться про Начальника Польської Республіки – Ю. Пілсудського.

⁴⁰ *Горній Шльонск* (пол. *Górny Śląsk*) – Верхня Сілезія – південно-східна частина історичного і географічного регіону Сілезія. Зараз поділена між Польщею (Опольське воєводство і Сілезьке воєводство) і Чехією (Чеська Сілезія, або Сілезько-Моравський край). У даному випадку йдеться про Трете Сілезьке повстання польського населення регіону проти німецької влади, яке вибухнуло у Верхній Сілезії 3 травня 1921 р. Було організоване Повстанською робітничою організацією і підтримане страйком 190 тис. польського робітників. Повстання було викликане несприятливими для польського населення Верхньої Сілезії результатами плебісциту 20 березня 1921 р., коли 63 % населення регіону проголосувало за приєднання до Німеччини.

⁴¹ Йдеться про події, пов'язані із захопленням польським генералом Л. Желіховським частини території Литви навколо міста Вільнюса (так звана Віленщина) і проголошення на цій території Серединої Литви, яку фактично контролювала Польща.

⁴² *Домбський Ян* (1880–1931) – польський громадсько-політичний діяч, журналіст, учасник польського національного руху у Галичині, член ПСЛ. Учасник переговорів з радянською Росією в Ризі (голова польської делегації), заступник міністра закордонних справ Польської Республіки (24 липня 1920 р. – 24 травня 1921 р.), керівник польського МЗС (24 травня – 11 червня 1921 р.). У 1919–1930 рр. – депутат Сейму Польської Республіки, один із ініціаторів проведення сільськогосподарської реформи у Польщі.

⁴³ Очевидно йдеться про чутки про нецільове використання А. Ніковським державних коштів. Як свідчать документи того періоду, ці чутки не відповідали дійсності.

⁴⁴ «Брістоль» – готель у Тарнові, де з серпня 1920 р. розміщувалася значна частина міністерств УНР, а з січня 1921 р. працювала Рада Республіки.

⁴⁵ *Зелений Клин* (інша назва – *Зелена Україна*), історична назва земель у південній частині Далекого Сходу Російської імперії, СРСР і Російської Федерації (Амурська і Сахалінська області, Забайкальський, Приморський і Хабаровський краї сучасної Російської Федерації) заселених переважно українським населенням; площа – близько 1 млн км². За даними російського дослідника А. Меншикова станом на 1912 р. частка переселенців у Приморську область (Камчатку, Хабаровський і Приморський краї) з України становила 81,26 %. За даними радянського історика В. Кабузана, частка українців серед жителів Приморської області напередодні 1917 р. складала не менше 75 %. У період існування СРСР українське населення регіону зазнало масової русифікації. У 1920–1921 рр. уряд УНР здійснив низку спроб

підпорядкувати зазначену територію своїй юрисдикції. Протягом літа-осені 1920 р. МЗС УНР звернулось до дипломатичних установ Японії в Європі з проханням, щоб Японія взяла на себе захист прав та інтересів громадян УНР в Зеленому Клині. Водночас, у середні листопада 1920 р. МЗС УНР отримало телеграму від українців Сибіру та Маньчжурії з проханням призначити генерального консула УНР на Далекому Сході. Навесні 1921 р. департамент чужоземних зносин МЗС УНР розробив «Начерк пляну діяльності на Зеленому Клині» (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 381, арк. 173–175), який передбачав проведення низки культурно-просвітніх, політико-адміністративних, господарсько-торговельних та фінансових заходів, спрямованих на українізацію Зеленого Клину. В 1921 р. тривали переговори представників ДЦ УНР з японськими послами у європейських країнах із приводу майбутнього державно-правового статусу Зеленого Клину та допомоги українському національному рухові (ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 100, арк. 67–70; ф. 3696, оп. 2, спр. 381, арк. 52–53).

⁴⁶ *Домбровський Стефан* (1877–1947) – польський лікар, біохімік і політик. У 1920–1921 рр. – заступник міністра закордонних справ Польщі; у 1922–1935 рр. – посол польського Сейму.

⁴⁷ *Сологуб-Довойно Станіслав* (1885–1939) – полковник армії Російської імперії, польський воєначальник, бригадний генерал Війська Польського. У 1917–1918 рр. – начальник штабу 4 стрілецької дивізії, у 1918 р. – начальник штабу II польського корпусу в Росії. У 1919 р. – на службі в армії генерала Ю. Галлера. До Польщі прибув у липні 1920 р. Після офіційного прийняття до польської армії залишився в розпорядженні Міністерства закордонних справ – був представником Польської Республіки на конференції в м. Барановичі.

⁴⁸ *Турбація* – турбота, клопіт, морока.

⁴⁹ *Смаль-Стоцький Роман Степанович* (1893–1969) – український політичний діяч і мовознавець, дійсний член НТШ. У 1915–1918 рр. співробітник СВУ у таборах полонених. У 1919 р. – дипломатичний представник ЗУНР, пізніше – радник посольства і посол (1921–1923 рр.) УНР у Берліні.

⁵⁰ *Українське вільне козацтво* – організація українських козаків, створена як закордонна частина організації «Вільне козацтво» (діяла в Україні з 1917 р.). До 1936 р. УВК мало назву «Українське національне козацьке товариство» (УНКТ), з 1936 р. і дотепер – «Українське вільне козацтво». УНКТ виникло у 1920 р. в Берліні. Ініціатором створення цього товариства та його першим отаманом (до 1942 р.) був І. Полтавець-Острияниця. З березня 1921 р. місцем перебування його штабу стало м. Мюнхен. Головним пріоритетом у діяльності УНКТ було відродження Української держави.

⁵¹ *Полтавець-Острияниця Іван Васильович* (1890–1957) – український військовий та політичний діяч, ультраконсерватор, монархіст-гетьманець, нащадок козацького роду гетьмана України Якова Острияниці. У 1917–1920 рр. – наказний отаман Вільного козацтва. Ад'ютант гетьмана П. Скоропадського. У 1920–1936 рр. – отаман Українського національного козацького товариства.

⁵² Йдеться про *Другий зимовий похід армії УНР* (Листопадовий рейд), що відбувся в листопаді 1921 р. В жовтні 1921 р. командуванням Армії УНР та Повстанчою командою було розроблено план, який передбачав надання воєнної допомоги партизанському рухові в Україні. Стратегічним завданням операції було пробудження всенародного повстання і повалення більшовицького режиму в Україні. З інтернованих у табори українських козаків та старшин було сформовано Повстанську Армію. Вона складалась із трьох груп: Волинської (800 бійців, ком. Ю. Тютюнник), Бессарабської (бл. 300 бійців, ком. А. Гулий-Гуленко) і Подільської (400 бійців, ком. М. Палій, пізніше – С. Чорний). Загальне командування нею здійснював ген. Ю. Тютюнник, начальником штабу призначено полк. Ю. Отмарштайна. Групи перейшли радянський кордон у різних місцях. Першою прорвалася на Правобережну

Україну група ген. А. Гуленка-Гулого. Проте через несприятливі обставини вона була змушена вступити на територію Румунії. Подільська група вирушила в похід 25 жовтня 1921 р. з м. Гусятина на Тернопільщині. В перших боях ця група розбила кілька червоноармійських загонів і сама стала кінною групою. З важкими боями з'єднання пройшло усе Поділля і прибуло до Бородянки (60 км від Києва). Тут, втративши надію з'єднатись з Волинською групою, воно вимушено повернуло назад. 29 листопада 1921 р. Подільська група перейшла польський кордон. Волинська група розпочала рейд 4 листопада 1921 р. і 7 листопада 1921 р. здобула Коростень. Проте під натиском переважаючих сил противника українське угруповання змушено було відступати на Захід. В районі села Базар (тепер Житомирська обл.) Волинську групу оточила більшовицька кавалерія Г. Котовського. 17 листопада 1921 р. в бою під с. Малі Міньки повстанці були розбиті. Частина учасників походу потрапила в полон. Після рішучої відмови перейти на службу до Червоної армії 359 бійців 23 листопада 1921 р. розстріляли під с. Базар. Тільки невеликий загін (150 чол.) Волинської групи зумів прорвати оточення і 20 листопада перейти польський кордон. Другий зимовий похід частин Армії УНР став останньою спробою українських національно-державних сил збройним шляхом завоювати незалежність України в ході національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

⁵³ *Дельвіг Сергій Миколайович* (1866–1949) – український військовий діяч, теоретик та історик військової справи, генерал-полковник Армії УНР. З 1917 р. – на службі в українській армії; працював у Генштабі. Виконував дипломатичні доручення Директорії УНР. 1919–1921 рр. – військовий аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії.

⁵⁴ *Білиць Юрій* – у 1919 р. – першій половині 1920 р. – канцелярський урядовець у посольстві УНР у Відні, з літа 1920 р. – урядовець з особливих доручень МЗС УНР.

⁵⁵ *Пилипчук Пилип Каленикович* (1869–1940) – український громадсько-політичний і державний діяч. У 1917–1918 рр. – доцент теоретичної механіки у Київському політехнічному інституті. Належав до Української партії соціалістів-революціонерів, згодом – Української народно-республіканської партії. У період Директорії УНР – начальник водних шляхів Дніпра. У грудні 1918 р. – квітні 1919 р. – керуючий міністерством шляхів УНР в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. Влітку – восени 1919 р. очолював дипломатичну місію уряду УНР у Варшаві. З 5 серпня 1921 р. до 14 січня 1922 р. – голова Ради народних міністрів УНР. Один із засновників Українського центрального комітету в Польщі.

⁵⁶ *Торнтон* – псевдонім С. Петлюри. Йдеться про статтю: *Торнтон С.* Повстання на Україні // Українська трибуна. – Варшава, 1921. – 10 листопада. – С. 2–3; *Торнтон С.* Повстання на Україні (Оцінка й перспективи) // Українська трибуна. – Варшава, 1921. – 13 листопада. – С. 2–3. «Українська Трибуна» – суспільно-політична щоденна газета, що виходила у Варшаві з травня 1921 р. до березня 1922 р. Видавцем її був Є. Лукасевич, редактором – О. Саліковський, постійними дописувачами – С. Петлюра, О. Лотоцький, М. Левицький, С. Онацький, М. Вороний, А. Ніковський. Вийшло близько 200 чисел. Газета фактично була друкованим органом уряду УНР в екзилі.

⁵⁷ *Оренштайн Яків* (1875–1944(?)) – український видавець єврейського походження. У 1901 р. заснував у м. Коломия видавництво «Галицька накладня». Навесні 1918 р. відвідав Київ, де домовився про друк підручників для українських гімназій. З 1919 р. – переніс свою діяльність за межі України. У 1919 р. у Берліні заснував видавництво «Українська накладня» (1919–1932) – найбільше українське видавництво за кордоном. «Українська накладня» спеціалізувалася на виданні шкільних підручників, видавала серію «Загальна бібліотека» (всього вийшло 230 томів), ілюстровані твори української та іноземної літератури, ноти, мапи, листівки тощо.

⁵⁸ *«Синьо-жовта книга уряду УНР»* – видання представницького характеру українською, французькою і німецькою мовами, в якому передбачалося викласти історію боротьби України за власну державність у 1917–1921 рр., охарактеризовано погляди провідників УНР на хід подальшої боротьби тощо. Урядові установи УНР вели листування з приводу публікації видання з кінця 1920 р. 21 січня 1921 р. РНМ УНР розглянула пропозицію міністра закордонних справ УНР А. Ніковського виділити на це 75000 чеських крон. Планувалося надрукувати 1000 примірників книги (900 – у вигляді брошур для загального розповсюдження і 100 – на папері високої якості для розсилки офіційним установам іноземних держав). Друк її мало здійснити видавництво «Українська накладня (Київ-Ляйпціг-Берлін)», що належало Я. Орештайну (ЦДАВО України, ф. 3581, оп. 3, спр. 52, арк. 48–51; ф. 3205, оп. 1, спр. 66, арк. 17 зв., ф. 1429, оп. 2, спр. 100, арк. 256).

⁵⁹ *Карахан (Караханян) Лев Михайлович* (1889 – 1937) – член РСДРП з 1904 р. радянський дипломат. З серпня 1917 р. – член Президії Петроградської ради. У листопаді 1917 р. – березні 1918 р. – член і секретар радянської делегації на мирних переговорах 1917 – 1918 рр. у Брест-Литовську з Німеччиною та її союзниками; у 1918–1921 рр. і 1922–1923 рр. – заступник наркома закордонних справ РСФРР; 1921–1922 рр. – повпред РСФРР у Польщі.

⁶⁰ *Перлюстрація* (лат. perlustro – оглядаю) – перегляд кореспонденції, що здійснюється таємно від одержувача та відправника.

⁶¹ *«Воля»* (з осені 1921 р. – *«Воля України»*) – суспільно-політичний та культурологічний тижневик. Видавався у Відні з червня 1919 р. до листопада 1921 р. Видавцем і редактором тижневика був В. Піснячевський (псевд. – А. Горленко). У редакції працювали З. Адельсбергер, І. Кедрин, І. Мурський, А. Хомик та ін. Тижневик був цінним джерелом інформації про політичні та військові події в Україні, життя українців в еміграції й політику західних держав щодо України. «Воля» друкувала витяги з німецьких, французьких та англійських видань, огляди й хроніку подій. Чималий обсяг видання займали твори художньої літератури та критичні статті. У 1921 р. В. Піснячевський організував видавництво «Наша воля», головним завданням якого було публікація художніх творів, друкованих раніше у «Волі».

⁶² *Піснячевський Віктор Онуфрійович* (1883–1933) – український громадський діяч і журналіст, один із організаторів української парламентської фракції у І Державній думі Росії. В роки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. видавав в Одесі газети «Одеський листок» та «Україна молодая». Перебував в еміграції у Відні, де з 1919 р. видавав суспільно-політичний і культурологічний тижневик «Воля» (з 1921 р. – «Воля України»). У своїх публікаціях у «Волі» виступав з різкою критикою прорадянської орієнтації українського руху. Один з ініціаторів створення в 1919 р. Українського клубу у Відні. З кінця 1921 р. В. Піснячевський поступово відійшов від громадської діяльності.

⁶³ Звіт про фінансові операції з 1 липня 1920 р. по 1 січня 1922 р. М. Василько надіслав МЗС УНР 14 січня 1922 р. (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 533, арк. 74).

⁶⁴ *«Європейська дипломатія і преса відчули більшу детонацію повстання, ніж був самий вибух на Україні»* – напередодні Другого зимового походу військові кола і МЗС УНР домовилися, що на основі бюлетенів інформаційного бюро Ю. Тютюнника А. Ніковський буде подавати відомості про хід повстання до посольств і дипломатичних місій УНР за кордоном. Як виявилось пізніше, повідомлення, які отримувало МЗС, були сфальсифіковані військовими для того, щоб викликати в Європі інтерес до повстання в Україні. Не знаючи про це, А. Ніковський регулярно надсилав звіти про переможний хід повстання за кордон. МЗС розсилало неправдиву інформацію навіть після трагічного бою під селом Малі Миньки 17 листопада 1921 р., в ході якого Волинська група генерала Ю. Тютюнника зазнала поразки від Червоної армії.

⁶⁵ *Цусіма – Цусімська морська битва* – вирішальна морська битва в російсько-японській війні 1904–1905 рр., що відбулася у Японському морі 14 (27) – 15 (28) травня 1905 р. поблизу острова Цусіма. У ній II ескадра російського Тихоокеанського флоту зазнала нищівної поразки від японського флоту.

⁶⁶ *Багриновський Микола (?–?)* – український громадсько-політичний і державний діяч. 24 березня – 5 серпня 1921 р. – державний контролер УНР, 5 серпня 1921 р. – 14 січня 1922 р. – міністр юстиції УНР (одночасно керівник міністерства праці).

⁶⁷ *Ковалевський Олександр (?–?)* – український громадсько-політичний і державний діяч. Один із засновників і керівників Української народно-республіканської партії, яка підтримала спробу державного перевороту, влаштованого В. Оскілкою 29 квітня 1919 р. у Рівному. 14 жовтня 1920 р. – 24 березня 1921 р. – міністр преси і пропаганди в уряді УНР, 24 березня 1921 р. – 14 січня 1922 р. – міністр земельних справ (5 серпня – 14 січня 1922 р. – одночасно керівник міністерства преси і пропаганди).

⁶⁸ *Гулий-Гуленко Андрій Олексійович (1886–?)* – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У 1919 р. очолював повстанські частини на Півдні України. Під час Першого зимового походу – командир Запорізької дивізії, Другого зимового походу – командир Бессарабської групи Армії УНР. У 1922 р. заарештований ЧК, згодом засуджений до тривалого ув'язнення.

⁶⁹ *Шумський Олександр Якович (1890–1945)* – український і радянський громадсько-політичний діяч, член УПСР. Входить до складу Української Центральної Ради. У січні 1918 р. брав участь у підготовці державного заколоту з метою встановлення в Україні радянського ладу. З травня 1918 р. – один із лідерів боротьбистів. Із січня 1919 р. відкрито виступив проти Директорії, зблизився з більшовицьким урядом у Харкові. Пізніше – член КП(б)У. У 1919 р. та 1924–1927 рр. – нарком освіти УСРР.

⁷⁰ *Юнаків Микола Леонтійович (1871–1931)* – український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Після Лютневої революції 1917 р. підтримав український національний рух, сприяв українізації військових частин. У серпні 1919 р. – начальник штабу Головного отамана об'єднаних українських армій УНР і ЗУНР. У 1920 р. призначений військовим радником дипломатичної місії УНР у Варшаві. З 24 грудня 1920 р. по 24 березня 1921 р. і з травня 1922 р. по осінь 1923 р. – військовий міністр УНР.

⁷¹ *Сальський Володимир Петрович (1885–1940)* – український військовий діяч, генерал-хорунжий. З грудня 1917 р. – на українській військовій службі, начальник штабу I Сердюцької дивізії військ УНР. У січні 1918 р. – начальник штабу особливого коменданта Києва, начальник штабу Київського військового округу. Учасник вуличних боїв із більшовиками у Києві на початку 1918 р. У добу Гетьманату 1918 р. – начальник навчального відділу Головної шкільної управи Генерального штабу. З травня 1919 р. – командувач Запорізької групи Армії УНР. З вересня 1919 р. – командувач Армії УНР. З 5 листопада 1919 р. по 26 травня 1920 р. – міністр військових справ УНР. З вересня 1920 р. – у відставці. В еміграції жив у Варшаві. Активний учасник громадсько-політичного життя української діаспори, військовий міністр УНР в екзилі. Член Українського центрального комітету у Варшаві.

⁷² *Павленко Віктор Олексійович (1886–1932)* – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. В 1917 р. – член Українського генерального військового комітету, командувач Київського військового округу, 5 серпня 1921 р. – 14 січня 1922 р. – в. о. військового міністра УНР.

⁷³ *Ймовірно, Єрошевич Петро Костянтинівич (1870 – після 1945)* – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У грудні 1917 р. українізував 12 піхотну дивізію та передав її у розпорядження Центральної Ради. З кінця квітня 1918 р. – начальник II Подільського корпусу Армії УНР, згодом – Армії Української Держави. У лютому – жовтні 1919 р. – на командних посадах у Армії УНР. 11 листопада 1919 р.

у Могилеві-Подільському потрапив у полон до білих. У середині травня 1920 р. виїхав із Криму через Балкани до Армії УНР, (прибув 7 жовтня 1920 р.). З 16 жовтня 1920 р. – начальник Тилу Армії УНР. З 3 листопада 1921 р. – т. в. о. військового міністра та командарма Армії УНР. 14 листопада 1921 р. обійняв посаду начальника Тилу Армії УНР. З 1923 р. жив у еміграції в м. Каліш.

⁷⁴ *Омелянович-Павленко Михайло Володимирович* (1878–1952) – український політичний та військовий діяч, генерал-полковник. У 1918–1919 рр. – начальний командант УГА, 1919–1920 рр. – командир Запорозького корпусу Армії УНР, керівник Першого зимового походу армії УНР і воєнної кампанії 1920 р. 24 березня – 23 травня 1921 р. – міністр військових справ УНР. В еміграції жив у Чехословаччині, Німеччині та Франції.

⁷⁵ *Удовиченко Олександр Іванович* (1887–1975) – український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. З 1917 р. брав участь в українізації частин III Кавказького корпусу й очолював Українську корпусну раду. З жовтня 1917 р. – військовий радник С. Петлюри. Наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. – начальник штабу Гайдамацького коша Слобідської України, 1918–1919 рр. – генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту, командир III Залізної стрілецької дивізії, з грудня 1920 р. – генеральний інспектор Армії УНР. У еміграції жив і працював у Франції, очолював Товариство вояків Армії УНР.

⁷⁶ *Редуція* (лат. *reductio* – зведення, приведення назад) – процес або дія, що призводить до зменшення, послаблення або спрощення чого-небудь, іноді до повної втрати якихось об'єктів, ознак.

⁷⁷ *Заховати* (пол. *zachować*) – зберегти.

⁷⁸ *Лівицький Андрій Миколайович* (1879–1954) – український громадсько-політичний і державний діяч, юрист, член РУП, УСДРП, Центральної Ради. У 1919–1920 рр. – голова дипломатичної місії УНР у Польщі. 22 квітня 1920 р. підписав Варшавську угоду. 9 квітня – 27 серпня 1919 р., 6 травня – 14 жовтня 1920 р., 24 березня – 5 серпня 1921 р. – віце-прем'єр-міністр уряду УНР (одночасно міністр юстиції); 24 серпня 1919 р. – 26 травня 1920 р. – міністр закордонних справ; 14 жовтня 1920 р. – 24 березня 1921 р., 14 січня 1922 р. – червень 1926 р. – прем'єр-міністр. З 1926 р. – голова Директорії, керівник Державного Центру УНР в екзилі.

⁷⁹ *Лукашевич Андрій Васильович* (1883–1930) – український громадсько-політичний діяч, інженер. У 1915–1917 рр. – голова Торгово-промислового комітету Півдня Росії у Харкові. У добу Гетьманату – товариш (заступник) міністра шляхів. У 1919–1920 рр. – радник, з 1921 р. – голова НДМ УНР у Польщі. З 1921 р. по травень 1923 р. – голова Українського центрального комітету у Варшаві. Член Співки інженерів і техніків українців-емігрантів у Польщі.

⁸⁰ *Екзерциції* (лат. *exercitium* – вправа) (застар.) – вправи (наприклад, військові екзерциції).

⁸¹ *Фещенко-Чопівський Іван Адріанович* (1884–1952) – український політичний і державний діяч, вчений-металознавець, член УПСФ, Української Центральної Ради. 1918 р. – міністр торгівлі й промисловості УНР. За часів Української держави був ув'язнений. У період Директорії УНР – міністр народної освіти. 1919 р. – радник, заступник голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії. У 1921 р. – Голова Ради Республіки.

⁸² *Швець Федір Петрович* (1882–1940) – український геолог, громадський і політичний діяч. Член ЦК Селянської спілки та ЦК УПСР. У червні 1917 р. кооптований до Української Центральної Ради. У добу Української держави – член Українського національного союзу. 13 листопада 1918 р. Ф. Швець, як представник Селянської спілки був обраний до складу Директорії УНР. 15 листопада 1919 р. відповідно до спільного рішення Директорії та уряду УНР Ф. Швець і А. Макаренко виїхали з дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади С. Петлюрі. 25 травня 1920 р. постановою уряду УНР Ф. Швець був виведений зі

складу Директорії УНР. З др. пол. 1920 р. – в еміграції у Чехословаччині, де працював в Українському вільному університеті та Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова.

⁸³ *Реституція* (від лат. *restitutio*) – відновлення.

⁸⁴ *Габсбург-Льотрінген Вільгельм-Франц* – відомий також під ім'ям *Василь Вишиваний* (1895–1948) – австрійський архикнязь, кузен Карла I – останнього імператора Австро-Угорщини. Командир легіону Українських січових стрільців. Послідовний і палкий прихильник українського національно-визвольного руху, полковник Армії УНР.

⁸⁵ *Ейхельман Отто Оттович* (1854–1943) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-правознавець, професор Київського університету. У 1918 р. працював у міністерствах торгівлі і промисловості та закордонних справ Української Держави. У часи Директорії – член конституційної комісії, автор проекту Конституції УНР, товариш міністра закордонних справ УНР (з травня 1920 р.). В еміграції – професор і декан Українського вільного університету в Чехословаччині.